

ישיבה מס' 4 – 25.6.1999 – מעמד ערביי ישראל כמיעוט לאומי-תרבותי (שילוב),

אוטונומיה וכו')

מרכזי קרמניצר: אני שמח שאנחנו נפגשים שוב. יש לי שתי הערות מקדמיות. הראשונה היא שיש לי תחושה, שעדיין יש כאן אנשים שלא ניתנה להם הזדמנות בפגישות הקודמות להציג איזושהי השקפה סדורה בסוגיה שאנחנו עוסקים בה. אני מקווה שבמשך היום האפשרות הזאת תינתן, כי יש חשיבות לכך שאנשים ירגישו שהם יכולים לומר את אשר על ליבם בנושא הזה. בייחוד אני מתרשם שדווקא החברים היהודים דיברו יותר מאשר החברים הערבים וצריך ליישר את זה היום.

הנקודה השניה: אני חושב שאי אפשר להתחיל, אני לפחות לא יכול להתחיל היום, בלי להגיד שני דברים על אקטואליה. האחד, קשה שלא להתאכזב מהעובדה שראש הממשלה הנבחר ממשיך במסורת שערבים הם שותפים לפני הבחירות, אבל הם חדלים להיות פרטנרים לשותפות אחרי הבחירות. הדבר השני, קשה שלא להתרשם שההחלטה של המשטרה לירות כדורי גומי בלוד הושפעה מהעובדה שהמפגינים בלוד היו ערבים. זה כמובן דבר מאוד חמור. אני רוצה לנסות בדקות הקרובות להתייחס לדברים שעלו משיבות קודמות, שהם סימנים לדברים שאולי יכולים לשמש בסיס להסכמה. אני לא יכול להגיד שיש הסכמה, כי לא ממש ליבנו את כל הנקודות, אבל אני רוצה להצביע על דברים שיש בהם פוטנציאל להסכמה.

אני חושב שיש הסכמה רחבה על זה שיש בעייתיות רבה במצבם ובמעמדם של ערביי ישראל, שסובלים גם מחוסר שוויון וגם מפגיעות בכבודם. יש הסכמה לגבי זה שצריך לעשות מאמץ גדול מאוד להבטיח שוויון ולהבטיח כבוד. כך בהכללה מאוד גדולה. הבעיות שהוזכרו כאן היו בעיות בשלוש רמות: עלו כאן בעיות ברמה של החוק, עלו כאן בעיות ברמה של מדיניות, בעצם בכל מיני רמות של מדיניות, ועלו גם בעיות ברמה של התייחסות של בני אדם לבני אדם.

בנושא של החוק, אני חושב שעלו בעיות בעיקר בשני מישורים: האחד בנושא של המעמד החוקי של מה שאנחנו קוראים המוסדות הלאומיים. היו שהציעו שהמעמד הזה ייבחן מחדש, והיו שהציעו לבטל את המעמד החוקי המיוחד של המוסדות הלאומיים, משום שהוא מקור לאפליה נגד ערבים. נושא שני שעלה ברמת החוק היה ההוראות החוקיות שלפיהם אם רשימה או מפלגה שוללת את קיומה של ישראל כמדינתו של העם היהודי, זהו בסיס לפסילתה. אני חושב שברור שיש כאן מתח או אי התיישבות בין הוראות כאלה לבין האופי הדמוקרטי של המדינה. כיון שגם למי שחושב שישראל הינה וצריכה להיות מדינתו של העם היהודי, אין צידוק דמוקרטי למנוע מאנשים אחרים להריץ רעיון אחר, כל עוד הרצת הרעיון האחר מחויבת לכללי הדמוקרטיה. זוהי סתימת פה אידיאולוגית על בסיס אידיאולוגי נקי, שהיא בעייתית מאוד, מבחינת התפיסה היסודית ביותר של ישראל כמדינה דמוקרטית.

ברמות של מדיניות או שוויון הלכה למעשה, בעיה מרכזית שדיברנו עליה היא בעיית הקרקעות. כמובן שלא התוונו עדיין שום התחלה של פתרון מעשי. אבל אין ספק שהצבנו אותה כבעיה מאוד מרכזית, שכל דיון רציני צריך להתייחס אליה. דיברנו על ההבחנות הנגזרות משירות צבאי והבעייתיות שכרוכה בהן. דיברנו על סוגיית האפליה בחלוקת המשאבים בתחומים השונים-חינוך, רווחה, רשויות מקומיות, שירותי דת. יכול להיות שיש נושאים נוספים. דיברנו על מעמדה של השפה הערבית והצורך לחזק אותה. דיברנו על בעיית הייצוגיות, העדר הייצוגיות של הערבים ברמות שונות של קבלת החלטות והתוויות מדיניות, החל מהרמות המקומיות, ועדות לתכנון ובנייה, גופי ממשל אחרים וכלה בגופי השלטון המרכזיים, בעיקר בממשלה וכמובן גם בשירות המדינה, הסיקטור של החברות הממשלתיות וכיוצא באלה. בהקשר הזה אני חושב שאם אנחנו נרצה לטפל ברצינות בנושא של השוויון, לא יהיה מנוס מאשר לבחון הסדרים של העדפה מתקנת. אני רוצה לספר בהקשר הזה, שבמכון הישראלי לדמוקרטיה אנחנו עושים עכשיו עבודה שלמחקר משווה מקיף על הסדרים של העדפה מתקנת במקומות שונים- מה הצליח, מה מצליח, מהם התנאים להצלחה. די ברור שבלי אימוץ של מדיניות כזאת בהקשרים שונים, תוך הבטחה של תנאי הצלחה, יהיה קשה לקדם את נושא השוויון.

עכשיו אני מתחיל להחליק לעבר הדברים היותר בעייתיים. אני מקווה שבמה שאמרתי אני משקף משהו שיכול להיות בסיס להסכמה. כמו שאמרתי קודם, לא כולם התבטאו התבטאויות מלאות, אבל ממה ששמענו, החברים היהודים רואים בישראל מדינה שהינה ותמשיך להיות מדינה יהודית או מדינתו של העם היהודי. ובעצם האתגר הגדול של הקבוצה הזאת, אם יוצאים מנקודת הנחה, שהדבר הזה לא משתנה, היא האם ישראל יכולה להיות בה בעת, מדינה שהיא גם מדינתו של העם היהודי וגם מדינה שיש בה שוויון מלא, אזרחי.

אני חושב שחלק גדול מהחברים היהודים חשבו שאפשר לקיים את מה שעל פניו נראה קשה ליישום. אני חושב שיש שתי פרשנויות לתפיסתה של ישראל כמדינה יהודית, בציבוריות היהודית.

יש מי שאומר שאם ישראל היא מדינה יהודית, אז ברור שערבים לא יכולים להיות שווים, וזוהי ההצדקה המובהקת להעדר שוויון כלפי ערבים.

הגישה השנייה, היא בעצם גישה הפוכה, שאומרת שדווקא משום שישראל הינה ורוצה להישאר מדינה יהודית, זה מטיל עליה חובה מיוחדת או חובה מוגברת לעשות מאמץ עליון לקיים שוויון, תוך קיום הנתון הזה שהוא בעייתי מבחינת שוויון. אני חושב שהאתגר של הקבוצה הוא לראות איך אפשר לקדם במידה מרבית את נושא השוויון והכבוד, תוך שימור אופייה של ישראל כמדינה יהודית. לגבי המשמעות של היות ישראל מדינה יהודית, אני חושב שדובר על כמה דברים, שלמרבה השמחה הם דברים שאין להם כמעט השלכות משמעותיות מעשיות כלפי פנים. דובר על שימורו של חוק השבות, תוך אפשרות לשינויים מסוימים בשני כיוונים: מצד אחד יצירת הבחנה בין שבות לבין אזרחות. הדבר לא קיים כיום, השבות יוצרת זיקה כמעט אוטומטית בין הישיבה לבין המעמד של האזרח, לגבי מי ששב מכוח חוק השבות. מצד שני הגמשה של האפשרויות לקנות אזרחות למי שיש להם זיקה לערבים שחיים במדינה הזאת. התמיכה בשינויים אלו לא פוגעת בכך שבאופן יסודי יימשכו שימורו של חוק השבות וקיומו של רוב יהודי במדינת ישראל, זיקה בין ישראל לבין יהודי התפוצות ומעמד סמלי ליהודיותה של המדינה, ברמת ההמנון, הסמל והדגל.

כאן אני רוצה לפתוח סוגריים. לא דיברנו על השאלה האם המעמד של הסמלים חייב להישמר בדיוק כמו שהוא עכשיו או שאפשר ברמת הסמל לשמר גם יסודות אחרים, אזרחיים, כלליים, באופן שערביי ישראל יוכלו להזדהות עם המדינה גם ברמה הסמלית, מבלי לפגוע בזה שיש לישראל זיקה מיוחדת לעם היהודי.

אני חושב שמתחייב ממה שאמרתי עד עכשיו, שאי אפשר לנתק את סוגיית ערביי ישראל מסוגיית הפתרון המדיני של הסכסוך הישראלי הערבי. כלומר הדגם הזה בנוי על איזושהי הנחה, שלצידה של מדינת ישראל תקום מדינה פלשתינית, שתהיה הביטוי הלאומי של הפלשתיני ובצורה כזאת ייווצר איזשהו איזון בין שתי מדינות, שהן מדינות לאום: אחת מדינה יהודית ואחת מדינה פלשתינית. אני לא אדבר בשם המדינה הפלשתינית, אבל המדינה היהודית היא מדינה שיש לה מחויבות עמוקה ומשמעותית מאוד לערך של השוויון והיא רואה בקידום השוויון אתגר אזרחי מן המעלה הראשונה. בסדר הקדימויות של ישראל נושא השוויון יהיה בעדיפות ראשונה.

התחלנו לדבר ועלו גם רעיונות בנוגע לסוגיה, שהיא מעבר לעניין של השוויון האזרחי, והיא הסוגיה של ההתייחסות לערביי ישראל כאל מיעוט לאומי, תרבותי, גם עם מאפיינים דתיים מיוחדים. אנחנו היום נקדיש חלק ניכר מהדיון לסוגיה זו, אבל אני לא אתיחס לזה כרגע, כי אני חושב שזו תהיה הקדמת המאוחר- את הדיון הזה נקיים באופן נרחב היום. אני רק רוצה לומר שהתרשמתי שלא לכולם יש אותה מידה של נכונות ללכת על המישור הזה. יש אנשים מבין היהודים שיש להם מחויבות מלאה לנושא השוויון האזרחי, אבל יש להם חששות או הסתייגויות מהנושא של הכרה במעמד אוטונומי ובמעמד רשמי כזה או אחר לערביי ישראל כקולקטיב. את השאלה הזאת צריך לפרק לחלקים ולבחון בצורה יותר מפורטת. את הדבר הזה אנחנו נעשה בהמשך.

עוסאמה חלבי: בנקודה הזאת אנחנו מתפצלים לשניים, לשתי עמדות. האחת אומרת שילוב, עם נכונות לגמישות- הסמלים וכו', והשנייה אומרת אוטונומיה. שתי העמדות נובעות מההכרה שרוצים את המדינה כיהודית ומההכרה שבעצם אין שוויון, וכנראה לא תהיה אפשרות לתת שוויון מלא. לכן אחד אומר אוטונומיה ואחד אומר שילוב.

מרדכי קרמניצר: אני חושב שהעמדה של סמי היא יותר מורכבת, כי הוא מדבר על שילוב ואוטונומיה. הוא לא שולל את השילוב. הוא אומר שצריך ללכת על שני המסלולים, גם של קידום השילוב בצורה מאוד נמרצת וגם על הענקת אוטונומיה ושני הדברים האלה תוך שימור מהותה של ישראל כמדינה יהודית.

אלי רכס: ההפרדה היא לא דיכוטומית עד כדי כך, כי יש דגם של שילוב עם הכרה במיעוט הערבי כמיעוט לאומי. זה לא אוטונומיה מול שילוב.

מרדכי קרמניצר: ברור שיש פה מורכבות עצומה שאי אפשר לתת לה ביטוי במשפטים אחדים שמנסים לתת איזשהו כיוון כללי לעבודה שלנו. אני רוצה להזכיר עוד נושאים שנזרקו פה לחלל, אבל לא פיתחנו אותם, נושאים שצריך יהיה לדבר עליהם. אחד זה הנושא של שירות אזרחי. אני חושב שאי אפשר יהיה להתעלם מהסוגיה הזאת של שירות צבאי או שירות אזרחי על בסיס כללי, שיחול על כלל אזרחי המדינה. עלה פה הרעיון של הבטחת ייצוג קבוע לערביי ישראל במוסדות שלטון, זאת אומרת לא רק איזה דיבורים על נטיות לב או מאמצים, אלא שבמסגרת האמנה יהיו הסדרים מוסכמים בנושא הזה. סמי גם דיבר על שילוב ברמה של פתיחת אופציה לשילוב ממש, כמו הקמת ישובים ובתי ספר מעורבים. זה בהנחה, כמובן, שיש רצון ויש עניין לאנשים בשילוב.

זה הזמן לעשות סבב קצר לשמוע הערות לסיכום הביניים שלי, כי אני חושב שיש חשיבות שאנשים יגידו מה מקובל עליהם, מה לא מקובל עליהם, דברים נוספים וכו'. לאחר מכן, נשמע את דבריי אלוף הר אבן.

אלה בלפר: שתי הערות. אני חוזרת לטיוטה הזאת ואני יכולה לחתום עליה בפה מלא, יש לי רק שתי הערות ביחס למה שאתה אמרת כרגע, לגבי שירות אזרחי. אני לא חושבת שצריך לחייב בשירות אזרחי את האזרחים הערבים בישראל. אני חושבת שזה מיותר בגלל סיבה מאוד פשוטה. אני חושבת שהגיע הזמן שהילת הצבא, תעבור מן העולם. יש בעיות לגבי החרדים, יש בעיות לגבי הערבים, בעיות מסוגים שונים. שירות אזרחי בכפייה הוא לא שירות אזרחי. אני חושבת שכך לא נוכל לבנות תרבות אזרחית משותפת.

עכשיו לגבי ההטבות. אני חושבת שמה שקורה בצבא היום, כך מלמדים אותי חכמי צבא, זה שאת רוב העבודה עושים מיעוט מזערי. זאת אומרת החלוקה מאוד לא שוויונית. אז בכלל צריכים לעשות רביזיה לכל סיפור ההטבות. במסגרת הרביזיה המלאה, ההטבות לא צריכות להיות נחלת כלל יוצאי צבא, הגיע הזמן לתת הטבות רק למי שלא יכול לא ללמוד ולא לעבוד, בגלל שהוא נקרא שלוש פעמים בשנה לכל מיני דברים.

כמו כן צריכים לדאוג לכך שכל העניין של הטבות יהיה פחות דוגמטי, פחות סטריאוטיפי, פחות כוללני ופחות מחלק בין יהודים וערבים, יותר מתייחס למידת ההשקעה האמיתית בלי לחייב שירות אזרחי.

הדבר השני, לגבי השפה. גם פה לא כל כך נעים לי עם הכפייה ההדדית. א', תמיד חשבתי שזה לא נכון ולא צודק לחייב את בתי הספר הערבים ללמד עברית. אני חושבת שאם אנחנו נחייב את בתי הספר היהודים לדבר ערבית אז זה לא ילך. כך גם אם נלמד דמוקרטיה בבתי ספר חרדים ונלמד יהדות בבתי ספר חילוניים. מה העניין פה? העניין הוא שאנחנו כל הזמן חיים על המתח הזה בין המרקם המשותף של האזרחות שלנו לבין העדר המרקם המשותף של הזהות. אנחנו כל הזמן חיים על המתח הזה ואנחנו רוצים לפרק את המתח, על ידי זה שאנחנו מחזקים את המרקם של האזרחות. זה העניין. אנחנו לא צריכים לטשטש את ההבדל של המרקם של הזהות, כי טשטוש זה העדר כבוד.

לכן, אני אומרת שגם פה, יש לבטל את החובה ההדדית. בתי ספר ערבים ילמדו עברית, כי יש שכבות אזרחיות ללימוד, הם ילמדו מחשבים, כי יש דברים שכל ילד צריך ללמוד. איזו שפה תילמד, יקבע בית הספר. אני לא יודעת, אולי אנשי חינוך יתנגדו לזה..

אליעזר דון יחיאל:

הם מעוניינים לדעת עברית.

לכן אין צורך בחובה. זה בדיוק מה שאני אומרת.

אלה בלפר:

אלי רכס:

גם לקראת הפגישה של היום, הרחבה יותר בזמן ואני מניח גם בתוכן, וגם משום שלא הייתי במפגש הקודם, עברתי בעיון רב על הפרוטוקול של המפגש האחרון, שאני באמת חושב שהיה פורה בצורה מיוחדת. בעקבות זאת אני שואל את עצמי מה היעד הסופי של המפגש הזה, לאן אנחנו חותרים. משום שאני חושב שממה שכבר אספנו אנחנו יכולים להגיע למסמך באמת מיוחד, שכדיון אינטלקטואלי, כליבון של הסוגיות, אני לא חושב שנעשה כמותו עד כה בארץ בצורה וברמה הזאת. אבל השאלה היא אם זאת המטרה שלנו, או שהמטרה היא להגיע לאיזשהו מסמך מוסכם, והדגש הוא על מוסכם. עם הבעיה הזו אני מתלבט. משום שאני מוטרד מהיכולת של הקבוצה הזו להגיע לקונצנזוס, במיוחד בסוגיות הבעייתיות יותר, כמו למשל ההגדרה של הציבור הערבי בישראל- האם הוא מיעוט ערבי, לאומי תרבותי או סתם אוכלוסייה ערבית או כל שם אחר. כך גם לגבי הסוגיה הסבוכה במיוחד- אופייה של מדינת ישראל והצורך לשנותו.

ממה שאני קורא וממה שאני רואה, יש בעיה להגיע לקונצנזוס בין המשתתפים היהודים עצמם. אני הולך מהקל לכבד- אולי אפילו בין המשתתפים הערבים ובאופן בולט יותר בין המשתתפים היהודים וערבים. לכן אני חושב שאנחנו צריכים לעצור ולשאל מהו המוצר הסופי שאנחנו חותרים להגיע אליו, בהנחה שאנחנו צריכים להגיע לקונצנזוס. אני משום מה השתתפתי בקבוצות דיון מן הסוג הזה בעבר, וקבוצה אחת נחרטה בראשי במיוחד אחרי הסכם השלום עם מצרים ב-78-79, כאשר מכון נאמן של הטכניון עשה התכנסות דומה והתוצאה היא שהיה מסמך, אבל הנספחים של דעות יחיד שהיו לו היו כמעט בגודל המסמך המקורי, משום שהאופציה הזו ניתנה.

המוצר שאני רואה אותו, זה מסמך שלא יסכם את הדיון האינטלקטואלי בנושא הזה, אם כי זה יכול לצאת מזה כמוצר לוואי, אלא איזשהו מסמך שיכול להתוות דרך. פה נראה לי שבסוגיות המעשיות יותר, שאתה מניית בהתחלה, מוטה, בנושא של החוק והמדיניות, פה אני חושב שהתרומה יכולה להיות גדולה. בנושא של החוק הייתי רק מוסיף נקודה אחת, שאני לא בטוח שעלתה וזה התחלת הטיפול בחוק יסוד שוויון, שכבר נעשתה בו איזושהי פריצה. יש לי פה את הנוסח הראשון שהוגש. אני חושב שאפשר להוסיף את זה לרשימה. בכל מה שקשור לנושאי המדיניות שמניתי, בעיית קרקעות, שירות צבאי, אפליה בחלוקת משאבים והשפה הערבית, אני חושב שהרשימה יכולה להיות הרבה יותר ארוכה. יש לי איזו תשתית לחלוקה ממש סיסטמית של כל התחומים שעומדים על הפרק ויכול להיות שאפשר לעבות את זה ולהרחיב את זה. אבל הכל תלוי בהחלטה עקרונית לגבי מה יהיה המסמך הזה, איזו צורה סופית תהיה לו ומה היעד הסופי של המסמך. אני מאוד מציע למצוא את פרק הזמן הקצר כדי ללבן את הנקודה הזאת, משום שמפה ייגזר המשך הדיון.

אליעזר דון יחיאל:

הערה קצרה לגבי הסיכום, כפי שהוצג על ידך. אתה אמרת

שהמשתתפים היהודים הם שווים מבחינה זאת שהם מקבלים את העיקרון של יהדות המדינה. נדמה לי שיש איזשהו הבדל. אני לא הולך להיות פרשן שלך, סמי, אבל נדמה לי שאתה מקבל את יהדות המדינה כנתון, כמשהו שבדיעבד, משהו שהוא לא אידיאלי, אפילו פגם באופי הדמוקרטי של מדינת ישראל. אבל אתה אומר שזאת העובדה, זאת המציאות. הרוב המכריע של היהודים לא יהיו מוכנים לוותר על יהדותה של המדינה. נדמה לי שיש גישה שאומרת שמלכתחילה, יהדות המדינה היא כן אידיאלית, היא כן עיקרון שמלכתחילה הוא רצוי. עכשיו לכאורה, בעצם המסקנה היא אותה מסקנה. זאת אומרת שאנחנו מקבלים את מדינת ישראל כמדינה יהודית. אני חושב שיש בכל זאת הבדל אם מתייחסים לכך מלכתחילה או אם מתייחסים לכך כמשהו שבדיעבד, שאפילו יש בו משהו פגום או חסר מבחינה דמוקרטית וכו'.

סמי סמוחה:

אני חושב שזו שאלה עקרונית, אנחנו צריכים להחליט אם אנחנו עוקפים את הסוגיה הסבוכה הזאת של האופי הדמוקרטי לעומת האופי היהודי של המדינה. האם האמנה הזאת, שעוד מעט נדבר עליה, למעשה מנסה לעקוף את הבעיה הזאת, וברגע שהיא עוקפת היא הולכת על מכנה משותף כמה שיותר רחב, היא בעצם אמנה עממית, או שאנחנו מנסים להתמודד עם השאלה הזאת.

מה שאמר אליעזר נכון. ההנחה שלי שזה המצב, נוצרה מדינה יהודית וזה מה שהרוב המכריע של היהודים רוצים והאופציה של הפוסט ציונים, לעבור למדינה אזרחית, נראית לי לגמרי לא מציאותית. לכן האסטרטגיה שלי, ואני חושב שהיא ברורה, היא בהחלט לנסות לצמצם ככל האפשר את אופייה היהודי של המדינה ולהגדיל את אופייה הדמוקרטי, אבל להשאיר את הגרעין היהודי, כי בלי זה אני חושב שלא עשינו דבר. העמדה הזו נובעת מתוך ריאליזם, ואני לא רוצה לומר מה דעתי האישית וגם לא חשובה דעתי האישית, לגבי האם אם זה טוב או רע שהמדינה הזאת תישאר יהודית וכן הלאה. זה לא משנה. כמנגנון לניהול קונפליקטים האסטרטגיה צריכה להיות לחזק ככל האפשר את אופייה הדמוקרטי ולצמצם, לא לבטל, את אופייה היהודי. אני חושב שעלינו להיות קונקרטיים בנושא הזה- מהם המנגנונים המוסדיים שאנחנו יכולים להצביע עליהם בשביל לבצע את זה. ככה אפשר לפצות את הערבים, ללכת לקראתם, בלי שהיהודים לגמרי ירגישו שהם מאבדים את הצביון של המנושלים. זה מה שאנחנו צריכים לעשות.

המסמך הזה על האוטונומיה הוא בדיוק דוגמא למה שאני אומר. אני אומר שאפשר לתת לערבים אוטונומיה מסוג מסוים בלי שזה יבטל את אופייה היהודי של המדינה וזה מקדם את השוויון של הערבים, מקדם את הדמוקרטיה של מדינת ישראל. זו דוגמא אחת. אני חושב שאנחנו צריכים לחפש דוגמאות אחרות מהסוג הזה וכך לבנות את האסטרטגיה בגדול. יכול להיות שבאמנה אולי לא נאמר במפורש מה האסטרטגיה, אבל אני חושב שאנחנו צריכים ללכת באסטרטגיה הזאת. זה המנגנון שאני חושב שהקבוצה הזאת יכולה לקדם. לא לברוח מהבעיה אלא להציג את הבעיה, למצוא לה פתרונות.

אליעזר דן יחיא:

במישור הפרגמטי.

זה כבר לא בדיוק פרגמטי, זה יותר מזה. אני בא ואומר לך מה העיקרון שלי, לא במישור הפרגמטי. אני אומר לך שהעיקרון שלי הוא שאני רוצה לצמצם את אופייה היהודי של המדינה ולהרחיב את אופייה הדמוקרטי. זו כבר אידיאולוגיה.

אליעזר דן יחיא:

בזה אנחנו חלוקים.

סמי סמוחה:

בסדר אז תהיה איתי יותר ברמה הפרגמטית. לא משנה. אבל מבחינת הכיוון, האסטרטגיה, השאלה היא אם אתה מוכן לקבל את האסטרטגיה הזאת ולעזור לי למצוא עוד דוגמאות, דוגמאות של ממש. למשל לגבי השירות. אני בעד להטיל חובת גיוס צבאי וזה לא מנוגד לחוק הבינלאומי, זה מותר. אפשר להחליף אותו בשירות אזרחי, זה בסדר. אבל חשוב לא להבחין בין יהודי וערבי, שזה יינתן לכל האוכלוסייה. אני מתנגד להבחנה בין יהודי לערבי. זו גישה אוניברסלית, מדיניות אוניברסלית, שלמעשה מהווה לדעתי מכשיר לקידום השוויון בין יהודים וערבים. אני חושב שאנחנו צריכים לחפש דברים מהסוג הזה, לא להישאר ברמה של מדיניות של משרדי ממשלה, עם הצהרות כמו 'נגדיל תקציבים לחינוך'. לא בשביל דברים כאלו קבוצה כזאת מתכנסת. יש אפילו קונצנזוס בליכוד לגבי זה שצריך לקדם את הערבים מבחינה אזרחית. זו לא התרומה שלנו.

עادل מנאע:

הערה נוהלית, בתור אחד משני יושבי ראש, אני חושב שאם נמשיך ככה, עם כל אחד שחוזר בצורה זאת או אחרת על העמדות שלו, כשגם חלקן בוטאו בפעם הקודמת, אז פשוט עד שתיים עשרה לא יהיה לנו זמן לשמוע את אלוף ולדון על הדברים שהוא רוצה להציע אותם. לכן הייתי מציע שידברו כל אלה שהצביעו ויש להם משהו קצר מאוד, שקשור באמת לעניין הסיכום, אבל בלי לחזור לתוך הדיון, כדי באמת לתת לאלוף להגיד את הדברים שלו ולדון בדברים שהוא יגיד לנו.

עוסאמה חלבי:

אני כבר אמרתי הערה אחת, ששופצה ואני מקבל את התיקון של המשתתפים היהודים לגבי או שילוב או אוטונומיה או שניהם. יש לי הערה אחת לגבי הטיוטה שבעצם קשורה גם למטרה שאנחנו חותרים אליה. אני לא מחייב את הגישה לפיה אנחנו צריכים בכל דרך להגיע למשהו מוסכם. הערתי הראשונית, במקרה, על המסמך הזה, היא שיש פה מין בניית גשרים מעל בעיות רבות. אחת מהן למשל היא חזרה על מה שנאמר גם בהכרזת העצמאות.

נדמה לי שאז גם לא היו חוקי היסוד. למשל יש חזרה על המשפט הידוע של מתן זכויות חברתיות ומדיניות ללא הבדל גזע דת וכו', אבל לא שמו לב שהמילה לאום לא הייתה שם. בפועל אנחנו מדברים על קבוצה לאומית, אבל משום שזה לא הוזכר, זה לא התבטא גם במסמך. לגבי השפה, הערה ממש קצרה, גם למה שנאמר וגם למה שנכתב. יש פה אי ביטוי של העובדה שהשפה הערבית היא רשמית אבל לא שווה לעברית, גם אם לא תרצו לתת לה את המעמד הזה. יש פה בעיה רצינית. אם לא נחייב בתי ספר ללמד ערבית, במצב הנתון של מדינה יהודית שהשפה העברית היא השלטת, יוצרים מצב של אי סימטריה או קושי רב, כיון שהאזרחים הערבים נאלצים כתוצאה מהמציאות עצמה לפנות רק בשפה המובילה של המדינה, שהיא השפה העברית. דוגמא חשובה מאוד: מבקשים מאנשים להיות נאמנים לחוקי המדינה, אבל חוקים, כדי לכבד, צריך לדעת. היום מתפרסמים חוקים רק בעברית. אחרי שלוש ארבע שנים יש מי שדואג במשרד המשפטים לתרגם.

מה שגברתי אמרה זו הערה חלקית. צריך להסתכל על הבעיה הכוללת של השפה הערבית בכלל. הסברתי רק דוגמא אחת בגלל קוצר הזמן. עוד הערה אחרונה, לגבי הסדר של המסקנות. אני אמרתי לסמי, אבל במהלך הויכוח זה לא היה ברור, שטוב שהוא ציין את השירות צבאי בסוף. התכוונתי לכך שחובות חדשים נשאיר לסוף. אחרי שנגיע להסכמות או אי הסכמות לגבי הדרך של פתרון הבעיות יהיה שירות אזרחי. אולי השלום יקדים אותנו מאוד ואז יהיה גם שירות צבאי לכולם, שווה. אבל זה בסוף. יש הרבה בדרך.

טלאל אלקרנאוי: אני רוצה להתייחס באמת בקצרה לכמה נושאים. בעיית מעמד ערביי ישראל. חוק ומדיניות- כמה שתהיה מדיניות, בלי חוק לא יעזור בית דין. כמה שיבוא שר וראש ממשלה ויגיד יש לי מדיניות לעשות שוויון, בלי שהדבר הזה יהיה מעוגן בחוק יהיה קשה מאוד לממש אותו. למה? כי יש סטריאוטיפים, משרדי ממשלה שונים ויש מחוזות שונים שמרגישים עדיין שריפים של האזור שלהם. לכן האפליה הזאת קיימת ותמשיך להיות קיימת. בלי עיגון חוקי יהיה קשה מאוד לטפל בנושא הזה. נושא שלא מתקשר לי ולא מסתדר לי עדיין עם כל הדעות באמת המתונות שלי- מדינת ישראל ומדינת היהודים- עדיין לא נכנס לי לראש, אני לא יכול לקבל את זה. אנחנו מדברים על שילוב ואנחנו מדברים על שוויון ואנחנו מדברים על כך שאנחנו חלק ממדינת ישראל, לא מסתדר לי הנושא הזה. אני לא יודע איך אנחנו מעגנים את זה שהמדינה היא לכולם. איך הדבר הזה מעוגן, איך הדבר הזה מסתדר.

זה סימן שגם במסד מבינים שצריך להסדיר את העניין הזה באיזושהי מסגרת שתתאים לנו, לערביי ישראל, למאות אלפי הערבים בתוך מדינת ישראל, שירגישו חלק מהמדינה הזאת. נכון, יש בעיות עם חוק השבות, יש בעיות עם האזרחות, יש בעיות. אבל הנה, עובדה, שרנסקי עכשו רוצה את תיק הפנים. למה? כי יש מאתיים שלושים אלף עולים חדשים שאין להם אזרחות, צריך לדאוג להם. אני חושב שצריך לתת את הדעת ביחד, בדיון אקדמי בנושא הזה. נקודה רביעית היא חשובה, נושא של אוטונומיה. עדיין לא מסתדר לי נושא של אוטונומיה לערביי ישראל במסגרת כוללת. אני מדבר על שילוב, אני מדבר אולי על אוטונומיה בהקשר של תרבויות, מורשת, השפה הערבית.

יצחק רייטר: ברשימת הנושאים שאתה התייחסת אליהם, מוטה, חסרים לי שני נושאים. האחד זה הכרה במצוקות של הערבים בישראל וגם בנרטיב ההיסטורי הנפרד והשונה שלהם והנחלתו במערכת החינוך. הדבר השני זה טיפוח של אזרחות משותפת ואולי אפילו יותר מזה, טיפוח של יעדים שניתן לכנותם לאומיים משותפים. אני מציע שהדיון היום יתמקד בארבע נקודות עיקריות, שעליהן כנראה קיימת אי הסכמה, במטרה להביא לסלילת הדרך לקראת הסכמה כלשהי. אחד זה אופייה של המדינה והשאלה האם אפשרי שמדינת ישראל, לצד היותה מדינה יהודית, תהיה מדינה של אזרחיה ומה המשמעויות של זה. השני זה הנושא הסימבולי, מעמד הסמלים האם לשנות אותם או להשאיר אותם כפי שהם. הנושא השלישי זה המעמד הלאומי של הערבים והמשמעויות של המעמד הזה. בתוך זה נדון בנושא האוטונומיה. הנושא הרביעי זה נושא השירות האזרחי. אני מציע שאת נושא השירות האזרחי נשאיר כנושא אחרון לדיון, כי הוא בדרך כלל הנושא הפרובלמטי, שנוטה לפוצץ את הדיונים.

יואל בן נון: יש לפי דעתי שתי אפשרויות, מבחינת ניסוחים עקרוניים. האפשרות האחת היא לנסות לעגל את המחלוקות ולהכניס את הכל באיזושהי אקרובטיקה מילולית בתוך מעגל מוסכם, שיהיה מוסכם, אבל התוצאה תהיה שיגידו שהניסוח עוקף, שהניסוח מחליק, שהוא לא מבטא את הבעיות באופן אמיתי ושוזה בסך הכל ניסוח מעוגל. אני לא משוכנע שזה אפשרי, אבל אני מציע לשקול מה שהצעתי בהקשרים אחרים של דתיים חילוניים. לכתוב שני מבואות. אני יודע שבכל חוזה ובכל מסמך משפטי תמיד אומרים שהמבוא הוא חלק בלתי נפרד כי הוא מבטא את רוח הדברים. אני חושב שאם אנחנו נשקיע בניסיון להסכמות תיאורטיות את כל האנרגיה, ספק אם נגיע למשהו. נכון שאם כותבים שני מבואות, משאירים אחרי זה בעיות גדולות מאוד לפרשנות. אני רוצה להציב רק את הגבולות של שני מבואות. שני מבואות פירושו של דבר לדעתי שני מבואות שכל חלק, כל מי שכותב את המבוא, הצד היהודי והצד הערבי יכול לחיות עם הצד השני, יכול לחיות פירושו שהמבוא האחר לא מאיים עליו. אם ייכתבו שני מבואות שיביעו

את האמת של שני הצדדים, בלי שאף אחד יאיים על השני, זה יכול להיות מסמך שיוכל להילמד בבתי ספר ובזה השגנו משהו.

את ההסכמות בואו נשאיר לצדדים האופרטיביים, שגם זה מספיק קשה. לגבי חלק מהדברים שאמרת, אני אפילו לא הספקתי לעקוב עד הסוף ולחשוב עד הסוף אם יש לי הערות, אם אני מסכים או לא מסכים. הצדדים האופרטיביים הם מספיק קשים. אני מציע לשקול את הכיוון הזה, של שני מבואות, שכל אחד יוכל לחיות עם המבוא של השני. כשאני שוב אומר שעם המבוא הזה, עם שני המבואות האלה אני הולך לכיתה ומלמד את שניהם. בכיתה של תלמידים שאני מלמד ואותו דבר להיפך. אני חושב שאז יש סיכוי שמהבחינה התיאורטית התקדמנו במשהו מבלי להיכנס למכשלת המעגליות המחליקה. הדבר השני הוא, וזו אולי הערה מקדימה שתידון אחר כך, אוטונומיה ושילוב- אני משער שיהיו כאלה, גם בין ערביי ישראל, שיעדיפו את הדגם הזה ויהיו כאלה שיעדיפו את הדגם הזה. מי אומר שיש קולקטיב אחד ששמו ערביי ישראל? אני לא יודע, אני לא בטוח בכלל.

אחמד סעדי:

בפורומים כאלה, תמיד אני מרגיש שאיכשהו מאיימים באופן אישי עליי, על מה שאני חושב ועל מה שאני מייצג. בהתחלה, כשעאדל התקשר אליי, גם חשבתני על זה, משום שבמפגשים עם אנשים אינטלקטואלים משכילים, תמיד שואלים מה אתם הערבים דורשים, מהן הדרישות- אחת שתיים שלוש. אני חושב שאחרי כל מה שקרה לבוא ולסכם דרישות זה מאוד עצוב ובנלי. בסך הכל כל מה שקרה הוא לא רק קצת כסף וחלקת אדמה כאן. קרו הרבה דברים וייקח הרבה מאוד זמן עד שנשתחרר מהאמוציות והמחשבות. אבל בכל זאת, אם הגענו עד כאן וצריך לחשוב איכשהו על העתיד, אני חושב שמבחינת השאלות שאנו דנים בהן, הדרך הלאה צריכה להיות תוך הסתכלות חדשה על הנושאים, מנקודת מוצא חדשה. דרך אגב השאלות הללו מאוד ישנות, הן שאלות מ-52' במרכז של מפא"י. בן גוריון שאל את השאלה הזאת- איזה מדיניות עדיפה לפעולה כלפי הערבים שלא במסגרת אוטונומיה. בדיוק שתי המילים האלה. היה דיון מאוד מעמיק בשני הנושאים האלה ובסוף הגיעו למסקנה ששני הדברים לא טובים למדינה. גם שילוב לא טוב מבחינת המדינה וגם אוטונומיה לא טובה מבחינת המדינה וצריך למרוח את זה, איכשהו, תוך אי-שילוב אוטונומיה ואי-שוויון. מ-52' עד היום דנים בדיוק באותה שאלה שהציגו כבר ב-52'.

אני חושב שנקודת מוצא חדשה צריכה לקחת בחשבון שקרה משהו שבאופן בסיסי הוא לא נכון. אני לא מדבר על הקונטקסט של מלחמת 48', אלא על מה שהיה לאחר מכן. מלחמת 48' זה נושא אחר. מה שקרה לאחר מכן היה משהו לא נכון באופן בסיסי. אני חושב שעכשיו יש הזדמנות להתחיל מחדש, לצאת מהתחלה חדשה, וזה מתבטא בכך שבישראל יש תהליך של הפרטה של הקרקעות- נתנו לקיבוצים קרקעות. למה שהקרקעות של כפרים ערביים, שהם לא בשימוש אף אחד, לא יוחזרו לבעלים שלהם. אם יש תהליך של הפרטת קרקעות, למה לא להחזיר קרקעות ליושבים וכן הלאה. אחרי צעד כזה אני חושב שהנושא של שילוב מול אוטונומיה ייראה כחלק מהתחלה חדשה ולא טלאי נוסף לכל ההיסטוריה הכאובה שהייתה מאז.

אני חושב שצריך להתחיל מההכרה שהייתה מדיניות לא הוגנת ולכן בואו נתחיל מחדש. למשל ניקח את הדוגמא של היהודים במזרח אירופה. אמרו שהייתה תקופה קומוניסטית, שהרכוש של כולם הופקע, ועכשיו היהודים יכולים ללכת לדרוש את הרכוש שלהם. אני לא אומר שאת כל הרכוש, וכן הלאה, אבל אפשר להקים קרן, אפשר לפצות את האנשים באופן ישיר, כך שזה יהיה חלק מתהליך של הפרטה. הרי בכל התחומים יש החזקה, גם בתחום הקרקעות. אז למה לא לתפוס את זה כתהליך של התחלה חדשה.

יש עוד כמה נקודות שכמובן לא מסתדרות, בעיקר אם הולכים על אותו דיון מיושן, של שילוב ואוטונומיה. נקודות כמו היות ישראל מדינה יהודית, חובת השירות של ערבי במדינה יהודית. יש הרבה דילמות שצריך להתייחס אליהם, אבל אני חושב שההתחלה החדשה הזאת היא הבסיס.

כאמל ריאן:

יש לי שתי הערות, קודם כל בעניין אופי המדינה, אם אני לא טועה זה הוחלט באו"ם, זה היה קשור בחלוקה של 47', שיקומו שתי מדינות לשני עמים ב-47'. אבל כבר חל שינוי ב-48', ב-67'. זאת אומרת שיש מה לדבר על הקשר הזה בין המדינה לעם היהודי ו-47', ולשנות גם את ההחלטה הזאת או את המסגרת הזאת.

נקודה אחרת: היו בחירות והמגזר הערבי אמר את המילה שלו, התגייס. דיון כזה לא יכול להתנתק מהשטח, שהוא היום בווער. אנחנו דנים כל הזמן מה טוב למדינת ישראל ביחס לערבים במדינת ישראל, והגיע הזמן לשמוע מהערבים מה טוב להם. ההחלטה הראויה, גם להם, היא שהמדינה תדון בה ולא יהיו תמיד הנחתות מלמעלה. אני יכול להגיד לכם, שכבר יש תבערה בשטח. היו ציפיות רבות לפני כינון הממשלה החדשה, במיוחד בגלל ההתייחסות של ברק, או כמה מסביב לו. זה גורם לאכזבה עמוקה, אפילו אם יש אלף אמנות. השטח בווער וראינו מה שראינו בלוד, שמענו לפני יומיים שהוציאו מלצר ממסעדה ואמרו שאחד התנאים הדרושים הוא שיהיה יוצא צבא. אני מציע למען הסדר שלנו, שבמקום שנדון עוד פעם ועוד פעם על העניינים והנקודות שכבר דנו בהם, ששני יושבי הראש יכינו לנו מין טיוטה, אפילו כמו קווי היסוד של ברק, שהיא מתאימה למפד"ל וגם מתאימה למרצ. תתנו תשובה לכולם. נדון בה כל אחד בנפרד. טיוטה שאנחנו נדון בה מילה במילה, עד שנגיע למוסכם, עד שיהיה משהו שיספק את כולם.

מרדכי קרמיצר: תודה רבה. אני רוצה לקדם בברכה את חבר הכנסת מיכאל איתן, שמצטרף אלינו. אני מקווה שאתה הסנונית הראשונה של הפוליטיקאים. היו הבטחות של עוד כמה חברי כנסת שהבטיחו להגיע הבוקר. היו לנו לפחות חמש הבטחות. כנראה שהפער בין הבטחה לבין מימוש של פוליטיקאים הוא גדול.

אני מציע שמשום שהזמנו את אלוף הר אבו, נזמין אותו עכשיו להציג את הניסיון שלו בנושא של האמנה היהודית ערבית, ובכל היבט אחר שהוא ירצה להאיר את עינינו. אני לא חושב שאלוף טעון הצגה בפורום הזה. אני רק אומר, שהוא ללא ספק אחד האנשים הכי מעורבים, פעילים, מבינים ויודעים בסוגיה שאנחנו מטפלים בה. לכן אני שמח שאלוף, שלא יכול היה להשתתף בדיונים הקבועים שלנו מסיבות אישיות, מצא אפשרות לבוא הבוקר ולשתף אותנו במחשבות שלו.

אלוף הר אבו: אני קודם כל שמח על הדיון שכבר היה, כי כבר עלו הרבה נקודות, שגם אני הייתי מעלה בעניין הזה. אם פה ושם אני אתיחס אליהן אני מתנצל מראש על החזרה.

במקום לעבור בצורה משעממת על המסמך שחיברנו לפני שמונה שנים, הייתי רוצה לעסוק קודם בביקורת בצד הפילוסופי ההיסטורי. אני אתחיל בכך: אם היו אומרים לי, צמצם את כל האמונה שלך למשפט אחד, הייתי מצמצם אותו למשפט 'אין פתרון סופי'. לבעיות אנוש עמוקות, חברתיות, מדיניות, אין פתרון סופי. וזה בהבדל למי שחשב שיש פתרון סופי לבעיה של מיעוט. אני חושב שזה עיקרון יסודי יהודי עמוק, אבל אני לא אפרט עכשיו כרגע למה. אין פתרון סופי וכל הפתרונות הם פתרונות ארעיים, עם ניסוי ותיקון ושילוב וכדומה.

זו גם הייתה הרוח של המסמך שהכנו לפני שמונה שנים. לא ראינו בו בשום פנים איזה פתרון סופי לבעיית היסוד של מעמד החברה הערבית במדינת ישראל, שהיא מדינה יהודית. היינו בניסיון לקשור יחד צדדים שונים עם מתחים לא פשוטים שחלקם אולי לא ניתנים לפתרון, לא מבחינת המשאלות הערביות, לא מבחינת המשאלות היהודיות.

אני חושב שזה יסוד הבעיה כאן. כמובן עומדת השאלה מהו עתידה של מדינת הלאום. כאשר רוב המדינות בעולם, לטוב ולרע, הם מדינות לאום.

אני קראתי לפני זמן מה, ב- New York Review of Books, מאמר מאוד מעניין של ווצלב האבל, נשיא צ'כיה, ששואל, מי אמר לנו שמדינת הלאום זאת תופעה נצחית? יש כל האינדיקציות שמדינת הלאום, בחלקים שונים של העולם הולכת ומשתנה, שריבונותה הולכת ומוגבלת ושאי אפשר לחזות מראש לטווח של מאה שנה, מאתיים שנה, אם הדגם הזה של מדינת לאום, יהיה הדגם שימשיך לנצח. הוא נותן לדוגמא את מה שקורה היום באירופה. זאת אומרת שמדינות, שהן מדינות ריבוניות הולכות ומצמצמות היבטים שונים של ריבונות, על מנת להשתייך למכלול יותר גדול, שהוא היום האיחוד האירופי.

זה מצד אחד. מצד שני אני יכול לצטט את הדוד של רעייתי שולמית, יעקב ריפתין, שהיה חבר כנסת מהקצה השמאלני ביותר של מפ"ם. הוא אמר לפני יותר מעשרים שנה: אני לא מתנגד לזה שמדינת הלאום תחלוף מן העולם. אבל אני רוצה להיות השלישי, אני לא רוצה להיות הראשון. זאת אומרת את הניסיונות לבטל את מדינת הלאום תעשו במקומות אחרים. וזה אמר איש שמאל קיצון.

לכן גם לדעתי אם אנחנו רוצים להכין מסמך דומה לזה, זו כרגע לא השאלה, אבל חשוב שהמסמך יהיה קביל גם על רובו של הרוב היהודי ולא על השוליים שלו, כי גם בשוליים של הרוב היהודי יש כאלה שיגידו אין צורך במדינת הלאום, שאפשר לבטל את זה. בסדר, אז אתם תישארו בלי תמיכה של אחוזים בודדים במדינה. אני לא רוצה להתבטא לגבי העתיד הרחוק, אבל בהווה הנוכחי, בעשורים הראשונים של המאה, שאני מקווה באה עלינו לטובה, מדינת הלאום היא מציאות והשאלה שלי אליכם היא איך אנחנו בעצם בונים את יסוד השוויון, מוטה ואחרים עמדו עליו קודם, תוך כדי המתח בין זה ובין מדינה שהיא מדינת הלאום, כשיש כל מיני יתרונות שכלולים והעדפות שניתנות ללאום.

כאן יש שתי נוסחאות קיצוניות. נוסחה אחת אומרת שזו מדינת העם היהודי, נקודה. יש נוסחה אחרת, של עזמי בשארה ודומיו, שאומרת- אני בכלל לא רוצה שזו תהיה מדינת העם היהודי, תבטלו את זה. אני רוצה מדינת כל אזרחיה. בין השניים יש הניסוח שאומר שישראל היא מדינת העם היהודי וגם מדינת כל אזרחיה, שנראה לי שזאת פשרה הוגנת, אולי לא במאה אחוז, אבל היא לפחות עונה במידה משמעותית גם על ציפיות וצרכים של הציבור הערבי בישראל.

אני אוסיף עוד נקודה. אם בונים מסמך כזה, לי היה נראה חשוב, על מנת לחזק את הלגיטימיות שלו בציבור, להתבסס בו גם על יסודות של מגילת העצמאות. עד כמה שזה ייראה מוזר, במגילת העצמאות יש כמה עקרונות שהם עקרונות יסוד חיוניים, וזה שהמדינה לא מילאה אותם במשך יובל שנים זה סיפור אחר. אבל אם למשל מגילת העצמאות קראה לערבים לקיים את השלום ואכן לדעתי רוב רובם של הערבים בישראל במשך חמישים שנה שמרו על השלום. מצד שני המגילה קראה להשתלבות של ערבים בכל מוסדות המדינה, קבועים וארעיים, לשון מגילת העצמאות. אני חושב שזה עיקרון חשוב מאוד וזה עיקרון שבו צריך לבוא ולתבוע את המדינה- איך זה שבלשכת נשיא המדינה, חמישים שנה אחרי הקמתה, אין עובד ערבי אחד. אני לא אמנה את כל הגופים האחרים בתחום הזה.

יש אי מילוי יסודות של מגילת העצמאות. לי נראה שהכללת יסודות אלה פשוט מקנה לגיטימציה לנושא כזה. אני מודע לזה שבצד הערבי יש הרבה שלא אוהבים את מגילת העצמאות והם לא טעונים הסבר, ברור למה הם לא אוהבים את זה. אבל אני אומר לכם, הוצאת אותם יסודות ממגילת העצמאות, שיחזקו את השוויון ואת השילוב, תקנה לגיטימציה לעניין הזה.

הנושא הבא שאני רוצה לדבר עליו הוא אפילו חורג מיחסי יהודים ערבים. אני חושב שכאשר הקימו את המדינה, לפחות לדור המקיים ולמובילים בינו, היו כמה עקרונות או כמה קדימויות ראשוניות- אחד זה היה הקמת מדינה, שני זה היה ביטחון ושלישי היה עליה. עסקו גם בדברים אחרים, פיתוח כלכלי, פיתוח תשתיתי וכדומה, אבל אני חושב שמה שאפיין את הדור הראשון למדינה בצורה מובהקת, זה שלאדם ולאזרח לא הייתה קדימות גבוהה. זאת אומרת הכלל, המדינה והביטחון היו בקדימות. אדם ופרט לא היו בקדימות.

מה שקרה מאז זה שגם יסוד האזרח וגם יסוד הפרט התחזקו מאוד במדינת ישראל, לפחות בשני העשורים האחרונים. יש מגמה שהיא כאילו נוגדת מדינה של כלל. אחת הדוגמאות היא שבעשור האחרון קמו במדינת ישראל יותר מעשרת אלפים עמותות. מה זה עמותה? זה גוף, קבוצת אנשים שמתארגנים לצורך אוטונומי ולא חייבים לקבל את ההכשר של המדינה לעשות את זה. לא הכל נובע מהמדינה, הדברים באים מלמטה.

זאת אומרת שמה שאנחנו עדים לו היום זה שבישראל מתחילה להתהוות, לא בצורה מאורגנת, לא בצורה מכוונת מלמעלה, חברה אזרחית, Civil Society, כשכל האזרחים חופשיים. באותו זמן אנחנו מדינה עם הרבה שסעים פנימיים, שהיהודי-ערבי הוא אחד מהם, אולי החמור, אולי הקשה בהם, אבל השסעים הדתי-חילוני ואחרים, בעיני יהודי, הם היום חמורים לא פחות ומכמה היבטים אפילו יותר מכך.

המדינה היא שסועה ורב תרבותית. אני מאוד בעד רב תרבותיות, אני לא רוצה מדינה מונוליטית, שכולם אומרים את אותו הדבר, כולם חושבים אותו דבר. אבל בכל זאת במדינה רב תרבותית אנחנו חייבים לחזק כמה יסודות משותפים. אם שואלים אותי מהם היסודות המשותפים, אני אומר שניים: יסוד האדם ויסוד האזרח. כמה מילים על יסוד האדם: בוודאי שכולנו בני אדם, אבל במדינה שסועה הסטריאוטיפ או הסטיגמה או הכותרת: דתי, חילוני, יהודי, ערבי, גבר, אישה, אצל רבים מסתירה את האדם שמאחורי זה, את זה שכל אדם הוא עולם ומלואו. לכן, בעיני ולא רק בעיני כבוד האדם זה הערך האזרחי המוביל, כבוד האדם הלכה למעשה, באשר הוא אדם. גם כשישבנו עם מוטה בועדה שעסקה בחינוך להיות אזרחים קבענו זאת.

בישראל, מאז שכתבנו את המסמך הזה, חוקקו את חוק כבוד האדם וחירותו. נראה לי שנושא כבוד האדם חייב לתפוס מקום מרכזי. כבוד האדם באשר הוא אדם. היסוד השני, שמשותף לכולנו, יהודים, ערבים, גברים, נשים, דתיים, חילוניים, הוא יסוד האזרח, כל אחד מאתנו אזרח. אבל אם נשאל את רוב הישראלים מה זה בשבילך להיות אזרח, חוששני שנקבל תשובה כמו ששאלו פעם את בן גוריון מה זה להיות אזרח והוא אמר שיש לך פספורט. אתה אזרח אם יש לך תעודת זהות ואתה מצביע פעם בארבע שנים עם תעודת הזהות.

להיות אזרח זאת העצמה, מלשון עוצמה, מלשון Empowerment בלעז, ואני חושב שהתפיסה הנכונה של להיות אזרח זה העצמה למכלול גדול של זכויות אזרח, של חובות אזרח ולידיעה שכל האזרחים, גם הם אזרחים. אני אזרח, כולנו אזרחים.

המודעות לזהות האזרחית גם כהעצמה וגם כיסוד משותף לכל הישראלים, היא קלושה מאוד בחברה הישראלית, כמעט אפסית. יש קבוצות פעילות, עמותות וכדומה שעוסקות בזה, יש תוכניות לימוד, יש כל מיני דברים. אבל בסך הכל, בהתרשמות כוללת מהחברה הישראלית, הייתי אומר שיסוד האזרח, המודעות ליסוד האזרח היא קלושה עד אפסית ואנחנו חייבים לחזק אותה.

מכאן אני מגיע לנושא, שחברים כבר העלו מקודם והוא נושא השירות האזרחי והוא שוב מטריד אותי היום כבר לא רק בהיבט הערבי. הוא מטריד אותי בהיבט כלל חברתי. כי לפי כל התחזיות, תוך שנים ספורות, אני לא יודע אם זה חמש או עשר שנים, אולי אתה מומחה יותר ממני, אנחנו נגיע למצב, לפי נתונים של צה"ל, שחמישים אחוז מבני כל שנתון בישראל לא יקראו לצבא. קודם כל מספר היהודים שלא ישרתו בצבא יהיה עוד יותר גדול ממספר הערבים שלא נקראים כל שנה. אנחנו נהיה במדינה מוזרה, שחצי מבני שמונה עשרה נדרשים לשרת שלוש שנים ואחרי זה הרבה חודשים במילואים והמחצית האחרים חופשיים להמשיך ללמוד, להתחיל לעבוד, לטייל בעולם. זהו אי שוויון עמוק וקשה, כשאחד מקדיש שנים בחיים לכלל ואחר לא מקדיש. לדעתי זה מצב שלא ייתכן.

אם באמת אנחנו מתקדמים לעידן של שלום, בין אם יותר מהר או פחות מהר, לעידן שחשש ממלחמות אולי יורד, השאלה הקשה היא איך אנחנו עונים על המצב הזה.

לזה הייתי רוצה להוסיף אבחון נוסף, שכבר דיברתי עליו קודם. לפי מחקרים שאני קראתי ושמעתי, גם מאקדמאים יהודים וגם מאקדמאים ערבים, הדור הצעיר הוא קודם כל דור של מימוש עצמי. קודם כל אני עושה לעצמי- פראייר מי שתורם לאחרים. זה קודם לכל. זה קודם למשפחה, זה קודם לכלל, זה קודם לחברה. לכן עומדת כאן בעיה קשה מאוד, שבעבר פתרנו אותה לפחות בצד היהודי על ידי זה שאמרנו כולנו משרתים בצבא, שרתת בצבא שלוש שנים, לפחות עשית משהו לכלל, אתה אחר כך משרת במילואים וכדומה.

לדעתי ישראל חייבת לפתח שירות אזרחי גם של יהודים, גם של ערבים, כשירות שהוא מחויבות לכלל. זאת אומרת שאנשים מגיל שמונה עשרה עד עשרים ואחת, או לא משנה מה, ישרתו את הכלל. אני קורא לזה גם שירות אזרחי וגם שירות קהילתי, כי רוב השירות כאן הוא בקהילה. שירות בבתי ספר, לעזור בהוראה, בהדרכה, בהנחיה של תלמידים, אם במוסדות רפואיים, אם קשישים, אם באיכות הסביבה. יש עוד שורה ארוכה של תחומים.

אני חושב שהכרח להעמיד את הנושא הזה על סדר היום הממלכתי, לא רק בנושא יהודי-ערבי. זה נושא עמוק שנוגע לחברה הישראלית בכללה שבה היסוד של אני עושה לעצמי וכל היתר לא איכפת לי הולך ומתחזק גם אצל יהודים וגם אצל ערבים.

לדעתי, תרומתם של כל הדברים האלה יחד היא בחיזוק היסוד האזרחי, החברה האזרחית, כתורה משותפת לכולנו. אני בהחלט רואה שירות אזרחי כשירות שבו יהודים וערבים עובדים יחד. אני לא רואה שום סיבה שבאום אל פאחם, במרכז הרפואי, לא יעבדו אנשי שירות אזרחיים, יהודים וערבים, ובישוב יהודי סמוך כנ"ל. חלק מהכשרה של אנשי השירות האזרחי תכלול לימוד של מה זה להיות אזרח. הם יעברו כמה שבועות בלמוד מה זה להיות אזרח, מהי העצמה בלהיות אזרח וכדומה, מעבר למה שהם לומדים או לא לומדים היום, בבית ספר במסגרת מה שהמלצנו בזמנו, בועדת קרמניצר.

כך שלי נראה כאן שאם הולכים לפתח את המסמך הזה, החלק החשוב בו באמת הוא לראות את הדברים בצורה תהליכית. אני לא משלה את עצמי שזה ייאמר על מלוא המשאלות של שני הצדדים. יותר מכך, ממה שקראתי על נושא השוויון בארה"ב, במה שזה נוגע לשחורים, עברו עליהם כמה מאות שנים הרבה יותר נוראות ממה שעבר על הערבים בישראל. אבל מה שאני לומד שם, זה שדווקא ככל שמימוש זכויות הולך ומתמשש, גוברת תחושת הזעם על מה שעשו להם בעבר ועל מה שעדיין לא מתמשש היום. זאת אומרת אני גם לא משלה את עצמי שמימוש השוויון וכדומה פותר את הבעיה. אני מודע לזה שימשיכו הקריאות לשוויון מלא ואולי גם פה ושם לתשובות על מה שבצד הערבי תופסים כעוולות קשות, שנעשו להם בעיקר בשנים הראשונות של המדינה. מקובל עלי מאוד נושא האדמות, שאני רואה אותו היום כנושא ראשון במעלה. אם הייתי צריך להגיד מה אני שם ראשון בסדר הקדימות, הייתי אומר שנושא האדמות הולך ונהיה קשה בכל המדינה, בוודאי שלגבי המגזר הערבי. לכן מוכרחים לפתח כאן תפיסה חדשה לגמרי, גישה חדשה לגמרי, שוודאי משתפת את הצד הערבי בהעלאת הצרכים שלו בעניין הזה וגם בהעלאת התביעות על מה שנעשה בעבר. נושא האדמות מצד אחד וכמובן נושא השוויון מצד שני.

לא ייתכן שאחרי חמישים שנה, עדיין בחלק גדול ממוסדות המדינה אין ערבים. מוכרח לבוא לזה קץ, לא כאיזה ייחול שהוא בא בשנת תשי"ח וחמישים שנה לא הוגשם, אלא כמשהו שתוך השנים הקרובות ילך ויפתר. בעיני אחת האכזבות הקשות של הממשלה שהולכת וקמה, היא שכפי הנראה לא יהיה בה שר ערבי. גם לטאבו הזה צריך לשים קץ יום אחד. צריך להיות שר ערבי בממשלה. זו הפרספקטיבה ההיסטורית, התהליכית, שאני רואה בעניין הזה. ואם אני אעז ואוסיף מעבר לכך חזון אחרית הימים, במידה ובחברות סמוכות, קודם כל בחברה הפלשתינית, אכן תתפתח חברה אזרחית על כל היסודות שבה, גם יסוד האדם וכבוד האדם, גם היסוד של להיות אזרח כהעצמה לזכויות והעצמה לחובות, במידה ותתפתח חברה כזאת סמוכה, ואולי חברות גם במדינות אחרות, אפשר יהיה לפתח חזון יותר ארוך טווח, לגבי איך המדינות האלה של חברות אזרחיות, יוצרות מערכות משותפות, שהן מעל ומעבר למדינת הלאום. תודה רבה.

מרדכי קרמניצר:

עאדל מנאע: אני באמת חושב שהדברים שאמר אלוף יכולים לבוא כפתיחה טובה לדיון באמנה, קודם כל מבחינת התפיסה הקונספטואלית- מהי התפיסה העומדת מאחרי אמנה כזאת, מה הבסיס והמקורות שמהם נשאב את האמנה- ואחר כך לרדת לפרטים, למה יהיה כתוב באמנה.

אני חושב שיש לי יותר מידי דברים להגיד ולהגיב על דברים שאמר אלוף, אבל אני אשתדל לקצר מאוד, כדי שישאר זמן לאחרים להגיב. אני מניח שנמשיך את התגובות האלה אחר הצהרים, כי לא כולם הספיקו להגיב. אני אנסה לקצר.

אלוף השתמש במונחים בסיסיים כמו מדינת הלאום ודיבר על ישראל כמדינת לאום- איזה לאום? במדינות מתוקנות בעולם הדמוקרטי, מדינת הלאום זו מדינת האזרחים ולא מדינתה של קבוצה אתנית אחת, כמו היהודים. כאשר אומרים בישראל מדינת הלאום זה הלאום היהודי ולא הלאום שהוא כלל האזרחים. זה כבר טשטוש של קונספט מאוד בסיסי, שעוברים עליו בלי לנתח אותו ובלי להבין שפה קבור הכלב, כמו שאומרים. פה יסוד אחד בסיסי של הבעיה, אפשר אחר כך להתייחס אליה מבחינת הפירוט. לכן, לא במקרה הערבים בזמן האחרון, הזכרת את עזמי בשארה, התחילו לדבר על מדינת כל אזרחיה, כמדינת לאום. זאת אומרת שישראל תהפוך למדינת לאום. היא בינתיים לא מדינת לאום במובן של מדינת כל אזרחיה.

שמת את הניגוד בין מדינה יהודית מצד אחד, שזה המצב הקיים במשך חמישים השנים האחרונות לבין מדינת כל אזרחיה, כאילו זה קיצוני בצד אחד וזה קיצוני בצד שני. זה נכון כמובן במידה מסוימת, בהצעת ביניים כזאת של מדינת העם היהודי וגם כל אזרחיה.

בינתיים וסיסמאות וכו' אפשר בהחלט תמיד למצוא אולי משהו משותף. אני לא בטוח שזה יהיה

מקובל. עליו זה לא כל כך מקובל. אני רוצה שהמדינה תהיה מדינת כל אזרחיה. אם היא מדינת כל אזרחיה, אז לא צריך להגיד שמדינת העם היהודי היא מדינת כל אזרחיה. אם היא לא מדינת כל אזרחיה, אז למעשה מנסים לטיח ולהגיד שהיא גם מדינת העם היהודי וגם מדינת כל אזרחיה. צריך להחליט אחד משניים. לכן, אני הייתי מעדיף דווקא, במקום הטיח הזה להגיע להסכמה שבטווח מסוים של זמן, הסיטואציה הקיימת תישאר אבל יהיה מוסכם עלינו שזה לא מצב טוב, שזה לא מצב ראוי. אבל במצב הזה, כל עוד המצב הזה קיים, נבדוק מה נגזר מזה מבחינת האזרחים הערביים, ונבדוק מה ניתן לשפר בפועל ולעשות בכיוון שסמי הציע אותו. כל עוד המצב הזה קיים, מה ניתן לעשות כדי שהמצב הזה לא יפגע באוכלוסייה הערבית, זאת אומרת שהמדינה תהיה באמת דמוקרטית ובאמת שוויונית למרות שהיא יהודית. אם אנחנו נגזור ממדינת העם היהודי ומדינת כל אזרחיה דברים ברוח הזאת, אז אולי באמת זה ישפר במשהו.

מכיוון שאחרי זה אמרת מגילת העצמאות כמקור שאנחנו יכולים לשאוב ממנו, זה פשוט הדליק אצלי נורה אדומה. יש כמה דברים חיוביים, לא כולם, במגילת העצמאות. מבחינתי כאזרח ערבי לא כולה רע ולא כולה דבר שלא מקובל עליי. אבל אם אנחנו הולכים להתבסס על מגילת העצמאות, אתה לא יכול לקחת מסמך ולקחת ממנו חלקים מסוימים ולהגיד הנה, את החלקים הטובים אני לוקח ואת החלקים האחרים שהם לא כל כך לרוחך, תשכח מזה. אני לא יכול. אני קורא את מגילת העצמאות כמו שאני קורא כל טקסט אחר או כל דוקטרינה. כמו שאני קורא את השריעה. סמי לא בדיוק יסכים למה שאני הולך להגיד, אבל זה כמו שמדברים עם אנשי דת מוסלמים והם אומרים לך, תשמע, בהלכה המוסלמית יש כל כך הרבה דברים טובים מבחינת מעמד האישה ושוויונה. מה שנכון הוא שבפועל, בשטח, המוסלמים אפילו לא מיישמים את זה. אילו היינו מיישמים אז מצבה של האישה הערבית היה משתפר. בתחומים מסוימים זה נכון, אם זה מוהר וירושה וכו'. לכן אני לא רוצה את השריעה, כבסיס לשוויון של האישה, כמו שאני לא רוצה את מגילת העצמאות, כבסיס לשוויון שלי, כי היא לא נותנת לי שוויון. זה שיש שם חלקים טובים, חיוביים, פחות או יותר, זה לא מכסה על כל השאר, על כל התפיסה של מגילת העצמאות, על כל המבוא של מגילת העצמאות, על כל מה שישנו במגילת העצמאות. לכן המקור שלי למעמדי כאזרח צריך להיות התפיסה הדמוקרטית, השוויונית, שבה כל האזרחים פועלים במדינה המשותפת לכל האזרחים. הבסיס הוא אמנה אזרחית; אם אנחנו לא נצא מנקודת מוצא הומניסטית כללית לכולם, אוניברסלית, שוויונית לכולנו, אז אנחנו לא מתקדמים הרבה. אנחנו למעשה באותה ביצה, פשוט מסתובבים ולא יוצאים ממנה. לכן פשוט לא מקובל עליי, עניין מגילת העצמאות, למרות שאני יודע שאתה ורבים אחרים כבר עשרות שנים מנסים להגיד שגם מגילת העצמאות לא מיושמת בחלקים שונים, מה שנכון. אבל לדעתי לשים את מגילת העצמאות כבסיס ולקחת ממנה, הרבה זה לא יעזור לנו, כי עובדה שמגילת העצמאות קיימת כל הזמן וזה לא עזר הרבה בשיפור מצבם של הערבים. לכן לדעתי צריך לחפש מקורות שהם כבר הרבה יותר מתקדמים בכיוון הזה.

אני מעדיף משהו חדש, להתחיל מחדש ולא לטיח דברים ולשפר בדברים שקשה לשפר בהם. זה נכון שהמדינה היא שסועה ומדברים גם על רב תרבותיות בחברות שסועות. אבל שוב, כמו העניין של מדינת הלאום, אני יודע שזה קצת באופנה עכשיו, העניין של רב תרבותיות. לדעתי במדינה כמו ישראל, השסע היהודי ערבי, הוא לכאורה רק עוד שסע, אבל הוא לא עוד שסע, הוא שסע ייחודי לעומת השסעים האחרים שקיימים בחברה היהודית. זאת אומרת נכון שיש שסע עדתי ויש שסע מעמדי ויש שסע דתי ויש כל מיני שסעים. אבל בכל זאת שם יש הרבה מן המשותף, חוץ מהאזרחות השווה לכל היהודים- יש את העניין הדתי, לדוגמא. אני אופטימי, בתיאוריה לפחות, ביחס למה שלא קיים לגבי כי אני מחוץ לתחום לגבי הקבוצה הזאת בה כולם יהודים. אני לא מדבר על כך שבפועל הם שווים, את זה אין בשום מקום בעולם ולפעמים כשאנחנו מדברים על הפלייה בישראל אומרים לנו: מה, בארצות הברית יש שוויון בפועל? אנחנו שואפים לאידיאל-קודם כל לכך שתינתן בפוטנציה אפשרות של שוויון ואחר כך היישום. כמו שאתה אומר, לגבי כל מיני בעיות, שאפשר להתחיל לטפל בהם, אבל לא תמיד מגיעים לפתרון אמיתי וסופי לבעיות האלה וצריך להמשיך לנסות ולפתור. גם בעיות חדשות צצות לפעמים בזה שאתה פותר בעיות ישנות, כמו שאמרת לקראת הסוף.

שוב, רב תרבותיות היא אפשרית לדעתי רק בחברה שיש לה בסיס אזרחי שווה. כשיש שם הבדלים חברתיים תרבותיים. אז אתה יכול לדבר על רב תרבותיות. אי אפשר לדבר על רב תרבותיות בין ערבים ליהודים. אני כבר הייתי בכמה כנסים באוניברסיטה העברית ובמקומות אחרים, וכשמדברים על רב תרבותיות, מדברים על כך בין יהודים. הרב תרבותיות שלהם היא בין אתיופים לרוסים. הערבים לא שם, הם באמת לא נתפסים כחלק מהרב תרבותיות הישראלית.

העניין של היסודות המשותפים, מחזיר אותי למעשה לנקודה הראשונה. אני מסכים שאנחנו צריכים לקחת את הדברים המשותפים והאוניברסליים שמאחדים אותנו, כמו האדם וכבודו, כמו האזרח וזכויותיו. אבל שוב, אם זה נשאר ברמה של סיסמאות, וברמות כאלו של חינוך לכבוד האדם וחינוך לאזרחות, אנחנו לא מתקדמים הרבה. קודם אתה צריך לשנות את המציאות, בה אין שוויון בין בני אדם כבני אדם בישראל ואין שוויון בין אזרחים כאזרחים במדינת ישראל, ורק אחר כך להתחיל את העניין של החינוך לכבוד האדם וחירותו ולשוויון

האזרחי בין האנשים. אם המציאות היא מציאות לא שוויונית ואתה אומר רק לאנשים, כולנו בני אדם, זה כמו שאתה דרשן בכנסיה, ואתה דורש לאנשים שצריך להיות טובים ולא לגנוב וכו'. אבל או החינוך שיש להם, או האופי שיש להם או הכורח הביא אותם לפעמים גם לגנוב וגם לשקר וגם לעשות דברים אחרים. במקרה הזה דרשות פשוט לא יעזרו לנו- כל עוד שהמציאות היא כזאת, שאין אדם שווה לאדם בישראל, אותו דבר לגבי האזרח, בגלל כל הדברים שדיברנו עליהם קודם. לכן, העצמה של אזרחים כאזרחים יכולה להיות רק אחרי שלפחות על פי חוק ועל פי חוקה ועל פי מדיניות של הממשלה, הממשלה כדוגמה לאזרחים תיתן את השוויון הזה ותתייחס לכל בני אדם ולכל האזרחים כאזרחים. רק אז אפשר לפעול בחברה לעניין של העצמה, של אזרחות שווה, שותפות אזרחית.

אני רוצה גם לתת דוגמה מדברים שקיימים בישראל כבר הרבה שנים, מאז '67, כמו החינוך לשלום במציאות של סכסוך מתמשך. אתה מנסה לחנך ומשרד החינוך עושה שנה לשלום וחינוך לשלום ועושים מפגשים. אבל זה לא עוזר בהרבה, כל עוד אתה לא משנה את המציאות הבסיסית וכל עוד המנהיגים לא עושים שלום ולא מסיימים את הסכסוך. אפשר לחנך היום אולי בין ישראל למצרים את האנשים לשלום, אחרי הרבה שנים של סכסוך, אחרי שנגמר ונחתם חוזה.

אבל כל עוד מצבם של הפלשתינים בשטחים כמו שהוא, ומצבם של האזרחים הפלשתינים בישראל כמו שהוא, אז אין ממש בלחנך לכך שפלשתיניי ישראלי ויהודי ישראלי הם שווים וכולם בני אדם וכו', וזה יישאר רק ברמת הסיסמאות ואנחנו לא נגיע הרבה מעבר לסיסמאות.

על שירות צבאי ושירות קהילתי במקום הזה אני לא רוצה להרבות בדיבור, כי אחרים אמרו שכדאי לעזוב את זה עד הסוף, את העניין של החובות. ננסה לראות אם אנחנו בכלל מתקדמים כמה צעדים בכיוון של שמירת זכויות, לכך שקודם כל האזרחים כולם שווים בלי הבדל. קיימת דיפרנציאציה בין יהודים ליהודים. יש כאלה שמשרתים וכאלה שלא משרתים, וכולם מקבלים זכויות שוות וכך גם בתחומים אחרים. אז קודם כל ניתן לאזרחים את השוויון, ניצור את הבסיס השוויוני ואז נתחיל לדבר על העניין של החובות. זה נושא מאוד מסובך, שאני פשוט לא רוצה להרחיב בינתיים את הדיבור עליו. תודה.

מיכאל איתן: רציתי רק לשאול האם לפי דעתך קיים בכלל מושג כזה ששמו לאום יהודי, האם יש לו זכויות להגדרה עצמית ואיפה?

עאדל מנאע: אין לי בעיה עם זה שהיהודים יגדירו את עצמם כלאום, הם הגדירו את עצמם כלאום וזה עניין שלהם. הם הגדירו את עצמם כלאום ויש להם זכות למדינה והם מימשו את הזכות הזאת. מה שחסר, זה שהצד היהודי יכיר בזכות של הפלשתינים כלאום ובערבים בישראל כמיעוט לאומי, מה שלאלי יש עדיין ספקות לגביו, כמו שהוא התבטא קודם. אם אנחנו לא מסכימים על הדברים האלה, על כך שהיהודים הגדירו את עצמם כלאום, על אם היסטורית הם היו לאום או לא היו לאום, אז לא ניכנס עכשיו לויכוחים כאלה. אבל הם הגדירו את עצמם במאה העשרים או לפני זה כלאום. הקימו מדינה ומימשו את זכות ההגדרה העצמית. מי שחסר לו את הזכות הזאת זה הפלשתינים, שעדיין לא מימשו את זה. הצד היהודי, ברובו, עדיין לא מסכים למשמעות של הפלשתינים כלאום בהגדרה עצמית, במדינה עצמאית אמיתית. לא כמו בסקרים בהם המשתתפים לא יודעים מה זה מדינה עצמאית ואז חמישים ותשעה אחוז או חמישים וכמה אחוז בישראל מסכימים לכך שזה ייושם בפועל. לכן לדעתי גם זה צריך להיות בסיס לכל אמנה בין ערבים ליהודים ובין פלשתינים לישראלים. כי אם אנחנו לא מסכימים שלשני הצדדים יש אותה זכות שווה, גם ברמה הלאומית, אנחנו לא נגיע לשום דבר.

מיכאל איתן: השאלה אם מוסכם עליך שהפלשתינים יגשימו את מדינת הלאום שלהם במדינה הפלשתינית ביהודה ושומרון או באיזשהו מקום והיהודים יגשימו את הזכות להגשמה עצמית שלהם במדינת ישראל.

עאדל מנאע: זה לא מוסכם עליי. המשמעות של שתי מדינות לשני עמים היא שכאילו שמים את הפלשתינים במכלאה בגדה המערבית, ברצועת עזה ורק שם מותר להם להיות פלשתינים.

מיכאל איתן: איפה ההגדרה העצמית של הלאום היהודי, איפה הטריטוריה, איפה הגבול?

עאדל מנאע: הטריטוריה היא מדינת ישראל, אבל בדיוק זו הבעיה הגדולה, שאנחנו מדברים עליה. פה אין לך מצב של קבוצה אתנית אחת, בתוך מדינת ישראל. יש לך עשרים אחוז של האזרחים שהם פלשתינים. לאזרחים האלה לא רוצים לתת זכות הגדרה עצמית במובן של הפרדה מהמדינה. אפשר, אם אתה רוצה, להוציא את הגליל, להוציא את המשולש, ולחזור לגבולות '47. אני מוכן לדון אתך גם על זה. נחזור לגבולות '47, נעשה מדינה פלשתינית אמיתית בחצי השטח ואז המדינה היהודית תהיה יהודית נקייה, ואז אני לא אהיה אזרח במדינת ישראל. אבל אם אתה לא רוצה שאנחנו נגיע לפשרה היסטורית כזאת, שזה הרבה יותר מסובך ממדינה אמיתית סוברנית פלשתינית (אם תהיה בכלל, אני לא מאמין שתהיה, אבל זה ויכוח אחר עכשיו) שאפילו אם תהיה, עדיין יהיו אותם עשרים אחוז פלשתינים שגרים במדינת ישראל. הם לא מהגרים כמו בצרפת או בגרמניה והם לא איזו קבוצה שולית, מיעוט קטן של חמישה אחוז, אלא עשרים אחוז, וזה מיעוט מולדת, זו המולדת שלהם. אתה לא יכול, אם אתה באמת רוצה להגיע

לפשרה ולשלום אתם, להגיד שיש מדינה פלשתינית ומי שרוצה להיות פלשתיני, שילך למדינה הזאת, כי זו מדינת היהודים ואני רוצה להביא לפה את כל היהודים וכל האחרים הם נתינים, הם אזרחים סוג ב'. לזה אף אחד מהפלשתינים בישראל לא מסכים.

מרדכי קרמיצר: אני מציע שנעצור כאן. אנחנו לא מתחמקים, הדיון נמשך. עאדל לא הולך, אפשר לשאול אותו שאלות. קודם כל אני רוצה להבהיר, כדי להסיר כל ספק. האמנה שהעברנו היא אמנה שהכין אותה בזמנו מכון ון ליר והבאנו אותה כדוגמה לניסיון קודם לגיבוש אמנה. זו איננה האמנה שאנחנו עובדים עליה. הנקודה השניה- אלוף, נשאר לך זמן לסוף, ואני מציע שתאסוף את התגובות שלך ואחר כך תגיב באחת על הסבב.

דוד קרצ'מר: אינני רוצה לחזור על דברים שאמרתי בפגישה הקודמת ואני רוצה להתייחס לשתי נקודות שאלוף העלה. אבל קודם כל אני דווקא רוצה להסכים לעמדתו העקרונית, שאי אפשר לחשוב על פתרון שיהיה פתרון מושלם. אני כבר הבעתי את דעתי בעבר- אם אנחנו מחפשים פתרון מושלם, שכל אחד יוכל לומר שזה ממלא את כל האידיאלים שלו, אז אנחנו יכולים ללכת הביתה, לזה אנחנו לא נגיע. אנחנו בכל זאת צריכים לנסות להגיע לפתרון שהוא פתרון בר השגה במציאות פוליטית מסוימת נתונה. כאן ברור שיש לנו שני נרטיבים שונים: של היהודים או של הציונים ושל הפלשתינאים במדינת ישראל. הדבר החשוב ביותר הוא שכל אחד יכיר את הנרטיב של השני ולא יבקש מהצד השני לבטל את הנרטיב הזה. זאת נקודת מוצא. כאמור, אני לא אחזור על הדברים, הם מופיעים פה בפרוטוקול.

שתי הנקודות לגבי דבריו של אלוף: נקודה אחת היא הנקודה של השירות האזרחי. אני כבר הבעתי, כאשר אלה דיברה קודם, בהערת ביניים את עמדתי. תסלחו לי שוב, בדרך כלל נקודת הראות שלי היא משפטית ואני רוצה להבהיר את הנקודה הזאת מבחינת החוק הבינלאומי. החוק הבינלאומי אוסר עבודת כפייה ועבודת כפייה כוללת שירות אזרחי שהוא חובה. זה כתוב באמנה הבינלאומית שמדינת ישראל חתומה עליה ואישררה אותה, אמנה בינלאומית לזכויות חברתיות ופוליטיות. האמנה הזאת יוצרת מספר חריגים. החריג הבולט ביותר הוא החריג לשירות צבאי. שם כתוב: שירות צבאי או שירות חילופי למי שמקבל פטור מטעמי מצפון. במילים אחרות, מדינה יכולה לחייב את כל אזרחיה לשרת בצבא ולתת פטור ליחידים על בסיס אינדיווידואלי, אם הם מבקשים להשתחרר, מטעמי מצפון, הייתי אומר גם מטעמי דת. מה שמדינה איננה רשאית לעשות, הוא להחליט בעצמה שהיא מחייבת חלק מהאנשים לשרת בצבא או לשרת בשירות אלטרנטיבי.

לכן סמי הציע, וזה בהחלט אפשרי מבחינה משפטית, שהמדינה תחליט שכל אחד חייב לשרת בצבא ואנחנו נהיה מאוד ליברלים במתן פטור. אז המדינה יכולה לומר למי שמבקש פטור מטעמי מצפון, שהוא חייב לשרת בערך אותה תקופה, לפעמים אפשר לחייב אותו או אותה בשירות קצת יותר ארוך, אבל לא בהרבה.

זאת צריכה להיות נקודת המוצא ומנקודת המבט שלי, אני לא מוכן לדון בשום פתרון שאיננו מתיישב עם המשטר של זכויות אדם במשפט הבינלאומי. אני מציע את זה כנקודת מוצא. אז כמובן אפשר להציע את העניין הזה על בסיס וולונטרי, זה לגיטימי לחלוטין, אבל אני מקווה שהנקודה הזאת תהיה ברורה.

הטריד אותי דבר אחד בדברים שלך- אתה עשית הבחנה, שנראית לך מאוד ברורה, בין אדם לבין אזרח. אתה עברת פתאום לדון בצד של האזרחות, שאני יכול להבין כמושג של סולידריות, ואני מבין את המושג הזה. אבל אתה הנחת, שישנן איזה שהן זכויות, שהן זכויות הנובעות מהאזרחות. גם כאן, אני מכיר רק זכות אחת שנובעת מהאזרחות, וזאת הזכות הפוליטית להשתתף בעצם בחיים הפוליטיים, להצביע ולהיבחר או אולי לשרת בשירות הציבורי, לפעמים אפשר להגביל את זה לאזרחים.

כל הזכויות האחרות, לפי מיטב הבנתי, ניתנות לכל אדם באשר הוא אדם וללא קשר לאזרחותו. זאת בעצם השאלה. אני לא כל כך מבין למה אתה חותר, כאשר אתה מדבר על הזכויות הנובעות מהאזרחות.

אני גם אינני יודע ועל זה אני גם שואל, האם אתה מנסה ליצור איזושהי תלות בין החובות שלי כאזרח לבין מתן זכויות. אני מתנגד לכל ניסיון כזה בכל תוקף. אני הסתובבתי במדינת ישראל ודיברתי על הנושאים האלה של שוויון ושל המעמד המשפטי של הערבים בישראל, הרציתי הרבה דווקא לפני מורים, במיוחד מורים לאזרחות. תמיד השאלה הזאת עלתה. אם ערבים לא משרתים בצבא, אז אפשר לטפל בבעיה הזאת באמצעות שירות אלטרנטיבי שיהיה שירות אוניברסלי, אבל במישור העקרוני צריכים לנתק כל תלות בין הזכויות לבין החובות.

לאזרח יש חובות, לכל אדם אולי יש חובות, אבל יש גם זכויות. אפשר להעניש אנשים או להטיל סנקציות על אלה שלא ממלאים את החובות אם הם מעוגנים בחוק, אבל אני מקווה שלא התכוונת לומר שאנחנו יוצרים איזושהי תלות.

אלה בלפר: לפני שאני מתחילה, אני כמובן מסכימה עם כל מה שאמר דוד. שני דברים: אם אנחנו קוראים לצאת מפה בסופו של דבר עם איזושהי אמנה, אז לגבי השאלה המכרעת, הראשונה, הליבה של העניין- מדינה יהודית, מדינת כל אזרחיה- יש לפנינו שלוש אופציות. אין לנו אופציה רביעית. אופציה אחת היא פשוט לשבת ולדון ולהכריע. אני חושבת שזה

בלתי אפשרי כי אנחנו לא נכריע. אופציה שניה, מכיוון שאי אפשר להכריע, בכלל לא להתייחס לזה ולא לעשות משהו מימי. לא ללכת לנוסחה מימית כזאת שתענה לכולם ולא תענה לשום דבר. אני מסכימה בהקשר זה לגמרי עם עאדל. אז אופציה שניה היא פשוט לא להתייחס לזה. להתחיל מאמנה אזרחית, להתחיל ממנה שניה, לא להתחיל מהצהרת הכוונות ומבוא וכו'. אופציה שלישית היא וריאציה על מה שאמר יואל- לא שני מבואות, משהו דומה, אבל בצורה אחרת. לכתוב מבוא, לספר על המתח, להסביר את שני הנרטיבים. לא לכתוב טקסט שלם, לא סיפור. לכתוב כמבוא לאמנה את בעיית שני המבואות, את מציאות שני המבואות, את הצורך בשני המבואות, את המתח, את הגבולות של המתח, את הקצוות של המתח ואת האפשרויות של הרידוד או של ההפחתה של המתח.

ההמלצה שלי היא ללכת כמובן לאופציה שלישית, שהיא לא מטשטשת, והיא לא יושבת ללא שום שחר. כי אין שחר לדיון הזה על ההכרעה כרגע וכאן לא משנה אם זו שאלה של מה רצוי ומה מצוי מבחינת הקיטוב הזה בין מדינת לאום למדינת כל אזרחיה. זה דבר אחד. דבר שני לגבי מה שאמר אלוף, ועאדל אחר כך התייחס לזה, לגבי הדגש על אינדיווידואליזם, שאנחנו בכלל לא מדברים עליו. אני חושבת שאני באיזשהו מקום באמצע בין שניכם. באמנה כזאת יש מקום לדבר על היעדים המשותפים, כי אנחנו לא רק מנקים את האורווה ומנסים לתקן עד כמה שאפשר ורוצים איזשהו מודוס ויונדי של חיים אזרחיים יחד, אנחנו רוצים משהו מעבר לזה. אנחנו רוצים לא רק משהו נגיטיבי, אלא גם משהו פוזיטיבי והיעדים הם משותפים כמו שכבר כתוב בטיטה של מכון ון ליר. אפשר בהחלט לדבר על דבר מאוד משותף לערבים וליהודים אזרחי ישראל והוא ההעדר של תרבות היחיד, האדם. אני חושבת שלא הכל זה או חינוך ארוך וממושך או פוליטיקה. זאת אומרת לא הכל הוא או המדינה מלמעלה או חברה שצומחת מלמטה, יש משהו באמצע. והמשהו באמצע זו מין אמנה, שגם מביאים אותה לבתי ספר והיא גם לוחצת על המדינה.

דרך אגב, החינוך לשלום לא בטל בשישים וזה לא מדויק לומר שזה לא עוזר שום דבר. זה עוזר, זה יוצר דעת קהל, זה יוצר אקלים דעות, לא תוך יום אחד, אבל תוך שנים. אבנים שחקו המים. זה יוצר. לכן כן יש מקום להכניס את הדברים האלה בתוך היעדים המשותפים, אבל שוב, לא במקום חוקים.

אליעזר דן יחיא: אני הייתי מציע אופציה רביעית, שאולי היא נובעת מתוך הדברים. לדעתי בעצם זה נובע מתוך הדברים שאלה אמרה, אבל הייתי מנסח את זה בצורה שונה. אולי זה דברי כפירה, אפיקורסות. אני לא בטוח שהעניין של האמנה זה מה שצריך להדריך אותנו. אני הייתי מעלה את השאלה: בשביל מה אמנה? אמנה זו הסכמה, אמנה זה חוזה. אלה דיברה על שלוש אופציות, כאשר זה מתבסס על ההנחה שאנחנו רוצים לנסח אמנה והשאלה היא איזה מין אמנה אנחנו ננסח.

אלה בלפר: אנחנו רוצים לצאת עם טקסט כתוב. דוקומנט.

אליעזר דן יחיא: טקסט זה לא אמנה. אלה, אני ניחשתי שאולי ההבדל בינינו הוא יותר ניסוחי, סמנטי, מאשר הבדל עקרוני, ואף על פי כן לפעמים גם לניסוחים, אני חושב, יש משמעות, יש חשיבות. כי כאשר אנחנו מדברים על אמנה ויכול להיות שאמרתי את זה באיזושהי הזדמנות, אז אנחנו הולכים בגדולות, אמנה זה מסמך חגיגי, שבאמת מוסכם על הכל, הוא מתווה דרך ומציג באמת עקרונות מקובלים. אבל, בל נשלה את עצמנו. אני חושב שהמציאות שמשתקפת כאן, והדברים שנאמרו כאן, מעידים כמאה עדים על כך שאין כאן הסכמה בדברים הבסיסיים ביותר. אנחנו שומעים שכל החברים הערבים שוללים תכלית השלילה את עצם הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית. אני מכבד אותם על כך שהם אומרים את הדברים בגלוי. הייתה תקופה, היו ימים, שבהם לא העיזו לומר את הדברים האלה בפומבי, בריש גלי. כעת הדברים האלה נאמרים בגלוי ואני בהחלט מבין את זה. אני מאוד מבין את זה, את נקודת המוצא שלהם, אבל אני לא מקבל אותה, מכיוון שלי ואני כבר אמרתי את זה, לי חשוב לא רק בדיעבד, כפי ששמי הציג את זה, או השתמע מדבריו, אלא מלכתחילה חשוב לי קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית. אני בהחלט מודע למתח שקיים כאן, לא הייתי אומר שזאת סתירה בלתי ניתנת לגישור, אבל יש כאן מתח בין קיומה של ישראל כמדינה יהודית לבין קיומה כמדינה דמוקרטית. אני בניגוד לסמי לא הייתי רוצה לצמצם את יהדותה של המדינה, כדי שתהיה יותר דמוקרטית. יחד עם זה, אני בהחלט מודע לכך ומבין שהחברים הערביים, לא רק אלה שיושבים כאן, אלא הרוב המכריע בוודאי של הערבים אזרחי מדינת ישראל, קשה להם עם היות מדינת ישראל מדינה יהודית.

אם כך, ואני חוזר לנקודת המוצא, אז אין כאן בסיס אמיתי לאמנה. למה אנחנו צריכים לעשות משהו, שהוא מלכתחילה בעייתי, שיש בו איזושהי אשליה. אגב, זאת הגישה העקרונית שלי לא רק לגבי אמנה בתחום יחסי יהודים ערבים אלא גם לגבי הנושא של אמנה בתחום יחסי דתיים חילוניים. אני חושב שיש כאן הרבה מה לתקן, שיש כאן על מה לדון, שיש להעלות את הבעיות, אבל אני לא חושב שאנחנו חייבים לחתור לאמנה. אגב, כשם שאני לא חושב שחייבים לחתור לחוקה. זה לא מקרי שאין במדינת ישראל חוקה, מדוע? מכיוון שיש כאן בעיות, לא רק בתחום יחסי יהודים ערבים אלא גם בתחום יחסי יהודים ויהודים ולא כל דבר צריך להכריע בצורה ברורה, מפורשת, בדרך של חוקה או אמנה, או בדרך האלטרנטיבית, על ידי טשטוש, על ידי כל מיני דברים יפים, הצהרות שנשמעות באמת נאות, אבל בעצם הן לא אומרות שום דבר.

לכן, אני חושב שמה שכן צריך לעשות, ברוח הדברים של אלה, אולי בניסוח שונה, הוא לדון בדברים, להציג את הבעיות, ואולי אחר כך באמת להוציא איזשהו מסמך, לא אמנה. מסמך שיציג את הגישות השונות, יבדוק האם יש בכל זאת משהו מוסכם, ולדעתי יש דברים מוסכמים, אבל יציג גם את הבדלי הגישות בין יהודים לבין ערבים, בין יהודים לבין עצמם ובין ערבים לבין עצמם. אני חושב שעצם ההעלאה של נושאים לדיון פתוח וגלוי היא כבר תורמת, גם אם התוצר הוא לא אמנה וחוקה וכו'.

יואל בן נון: אמרתי קודם שאולי כדאי לחשוב על שני מבואות. אמרתי שלדעתי תיחום הגבולות של שני המבואות צריכים להיות כאלה שלא יצרו איום הדדי. אני אמרתי שאני בספק והספק שלי התעצם כשדיברת על העצמה. מפני שעם כל זה שאני מבין ומכבד את הדברים שנשמעו כאן, ואני שומע אותם כבר די הרבה זמן, בייחוד כמו שעאדל אמר אותם בצורה העקרונית, מבחינתי, מנקודת הרגשתי, זה יוצר כלפי תחושת איום, איום במובן העיתידי. נכון שכרגע יש מדינת העם היהודי, והיא מנסה לפתור איכשהו את הבעיות או לתת מידה ניכרת יחסית של שוויון אזרחי. אנחנו מנסים לקדם את זה, אבל עאדל אומר שזה לא מספק, מפני שבמישור העקרוני מדינת לאום צריכה להיות מדינת המולדת של כל האזרחים. זהו התהליך שהוא צופה והוא מדבר על תהליך כזה, שקל לי להבין שבסופו לא תהיה מדינת לאום יהודית, אבל תהיה מדינת לאום ערבית. המדינה הפלשתינאית תהיה מדינת לאום ערבית, אבל מדינת לאום יהודית לא תהיה בשום מקום. אחרי שעברנו אלף שמונה מאות שנה כאלה ויותר, אני לזה לא מוכן לחזור.

אני רוצה לומר גלויות, עאדל אמר את זה באופן מכובד, אני רוצה להגיד את זה גם כן באופן מכובד. לגבי האופציה של שינוי גבולות - גבולות 49' לא קדושים בעיני, יותר נכון לצאת מנקודת המוצא של מה שיש עכשיו, לא מנקודת מוצא של 47'. אי אפשר לצאת מנקודת מוצא של 47'. מנקודת המוצא של המציאות הנוכחית, שינוי גבולות הוא בעיני יותר טוב מאשר ניסיון לכופף או לאיים אחד על השני בתוך מסגרת, אם כי המאוימות ההדדית תמיד תצמיח פער עצום בין מה שייכתב בכל מיני מסמכים לבין מה שיקרה בשטח. אני לא מבוהל מהרעיון של שינוי גבולות. בעיני, גבולות 49' לא קדושים-בייחוד אם מותר לחשוב עכשיו אפילו במונחים של השמאל הישראלי על שינוי של שבעה אחוז או אחד עשר אחוז או מה שיש. אני לא מבוהל משינוי גבולות כזה, שבאמת יביא איזשהו הסדר, שנוכל שני העמים לחיות אתו ולא לאיים אחד על השני. מפני שאם יגידו שיש הסדר קבע ואחר כך יתחיל סכסוך נוסף, אז מה עשינו? זאת הערה אחת. אתה אמרת בתוך דבריך, שאם כך אז בואו נתחיל מגבולות אחרים. ואני באמת כל הזמן מהרהר בעניין הזה, שאולי אין מנוס מזה. אני רוצה לומר עוד דבר אחד, אני מסכים שאין פתרונות סופיים, אין בשום מקום פתרונות סופיים. פתרונות סופיים זה תמיד אסונות. אני גם לא בטוח שיש הסדר כולל והסדר קבע וכל התחליפים. אני באמת חושב שצריך להשיג הסדרים, שאיתם אפשר יהיה לחיות לטווח הנראה לעין. אינני חושב שאפשר לנסח את הדברים כארוכי טווח, אבל בטווח הנראה לעין צריך לדאוג להסדר כזה, שינטרל את האיום ההדדי, כי אחרת לא עשינו כלום. לגבי אדם ואזרח, אני מצטרף להערה שהעיקר הוא האדם. בכלל הזכות האזרחית לבחור או להיבחר היא הפוכה, היא נובעת מזכויות האדם והשלטון יונק מהריבונות של האדם, ולא להפך, שהשלטון נותן לאזרח טובה, עושה לאזרח טובה, שהוא יכול להעצים את אזרחותו. כולנו בני אדם, זאת נקודת המוצא שלי מבחינה אידיאולוגית, והאזרחות זה מושג פורמלי, המושג העקרוני אידיאולוגי זה האדם.

זה שיש עשרת אלפים עמותות בזמן האחרון זה בראש ובראשונה כדי להשיג תקציבים ואני לא בטוח שזאת העצמה של משהו. זה תשעים וחמישה אחוז שיטות לאיך להוציא כסף. הערה אחרונה, שנוגעת לדבר הקודם - אני כן בעד לחייב ערבית בבתי הספר היהודיים, אני חושב שבלי זה לא נתקדם הרבה ואני רואה יתרון מסוים לערבית. כולם מבינים שחובה ללמד אנגלית. החובה ללמד ערבית היא יותר גדולה, או לא פחות גדולה מאשר החובה ללמד אנגלית. האנגלית היא בשביל להיות אזרח העולם, ערבית צריך ללמד בשביל לחיות במדינה שיש בה ערבים ויהודים, מכיוון שברור שהערבים ילמדו עברית גם אם זה לא יהיה חובה. לכן מוכרחים לאזן את זה. אני אישית מרגיש חוסר בעניין הזה, למרות שלמדתי פעם. אבל מה שלא מתרגלים לא זוכרים. אני גם רואה תרומה תרבותית בערבית, גם בגלל ההיסטוריה, קרבת ההיסטוריה, וגם בתור איש תנ"ך, אני חושב שהערבית חשובה לי מאנגלית. בעניין הזה אני מאוד בעד לחייב.

מרדכי קרמניצר: תודה. יש לנו עכשיו אילוץ. אני מרגיש שהדיון הוא חשוב ולכן אני לא חושב שיש טעם לבקש מאנשים לקצר, אלא להיפך, שיתבטאו כפי שהם רוצים. אבל אלוף לא יכול להישאר, אז אני אתן לו להגיב עכשיו על הדברים.

אלוף הר אבן: אני מתנצל, אני לא יכול להישאר להמשך הדיון, אף כי הוא מאוד חשוב בעיני. אולי אני אעיר כמה הערות. אני חושב שהדבר החשוב שאולי לי עוד לא נהיר כאן זה מה התוצר שאנחנו רוצים שיצא מסבב הדיונים האלה ומציבור היעד שלו. זו לדעתי השאלה החשובה ביותר. האם ציבור היעד זה אנחנו בעצמנו שרוצים להשיג נייר שאני מקווה שאפשר יהיה להגיע בו להסכמה על כמה ניסוחים יסודיים וזהו זה, או שציבור היעד הוא יותר גדול. האם ציבור היעד הוא הציבור הישראלי בכללו או לחלופין לא, אולי אנחנו רוצים נייר

שיעלה לדיון אצל חברי הכנסת ושתיגזר ממנו או אמנה או חקיקה, או משהו מהסוג הזה, שיקנה לו איזו לגיטימיות. כאן אני רוצה להתייחס להערה של עאדל.

יואל בן נון: אלוף, אפשר קריאת ביניים? אני מתייחס לנייר שיבטא איזושהי הסכמה בתוכנו, שאני אוכל ללכת אתו וכל אחד אחר יוכל ללכת אתו לקבוצות של תלמידים ולקיים עליו מעין דיון כזה במעגלים מתרחבים.

אלוף הר אבן: זה נייר חינוכי בעיקרון.

נכון.

ייצוגית לרמה שבו אתה יכול לנסח מסמך.

אבל זה מה שאני רוצה, כי פוליטית אני מסופק אם יש טעם.

אני רוצה להתייחס להערה של עאדל. הוא אומר קודם תשנו את

המציאות הלכה למעשה ואחר כך נדבר בניירות כתובים. אני חושב שיש תמיד מתח בין השאיפה והניסוחים האבסטרקטים וניירות אקדמיים לבין המציאות. היחס ביניהם הוא דיאלוגי ואי אפשר להתנות אחד בשני. אני יכול לקפוץ לתחום אחר לגמרי. הנושא העיקרי שאני מנסה לקדם עכשיו בתוכניות מעשיות, זה כבוד האדם והתנהגות, לא כסיסמא. הרבה פעמים אני בא לבתי ספר או שאני מדבר עם מורים ומנהלים, ואומרים לי: מה אתה רוצה, קודם תשנה את ההתנהגות של חברי כנסת, אחר כך אנחנו נעבוד בבתי ספר. אני אומר להם: לא רבותי, בית ספר הוא קהילה אוטונומית, שאתם רשאים ויכולים להוביל אותו לשבילי התנהגות. תהיו אתם דוגמא לחברי הכנסת ולא חברי הכנסת דוגמא לכם. אני מהבחינה הזאת לא מציע שקודם יבוא המשיח ואז נשב ונעשה חישובים. כשיגיע המשיח כבר לא נצטרך ניירות. זאת היא הצעתי, מבלי להתעלם מכל המצוקות הקשות והבעיות הבלתי פתורות ושצריך לפתור אותן מהבחינה הזאת.

לגבי ההבחנה בין אדם לבין אזרח, מה מהם יש לו יותר משקל, גם עליי מקובל לגמרי שנושא האדם זה הנושא שצריך לתת לו את המשקל, אדם, זכויות האדם וגם האזרח.

אני בכל זאת חשבתי כך: נושא האדם הוא נושא אוניברסלי, כולנו בני אדם בתוך גבולות המדינה ומעבר לגבולות המדינה. נושא האזרחות הוא בכל זאת נושא מובהק, ייחודי לנו, ולפעמים קשה לתחום בדיוק איפה מתחיל זכויות אדם ואיפה מתחיל זכויות אזרח, אולי משפטנים יותר בקיאים בזה.

אנחנו יחד עם האגודה לזכויות האזרח פיתחנו דבר שנקרא המדריך לאזרח, של חובות וזכויות של האדם והאזרח בישראל. חלק גדול מהמדריך הזה מבוסס על חקיקה ישראלית. זאת אומרת זכויות וחובות של האדם והאזרח בישראל.

דוד קרצ'מר: יש פה בעיה של תרגום. תרגמו את המושג Political right או לפעמים Civil loyalties לזכויות אזרח. אין לזה שום קשר לאזרחות. זה בעיה של תרגום שגרמה לעיוות בהבנה.

הויכוח הוא טרמינולוגי.

אלוף הר אבן: יש פה נקודה, שהיא מעבר לאבחנות משפטיות והשאלה היא איך אתה יוצר מכנה משותף, איך אתה יוצר סולידריות בין יהודים וערבים שחיים במדינה.

אמרתי שכבסיס לסולידריות אין לי בעיה עם זה.

דוד קרצ'מר: בכל אופן לי נראה שאלו הם שני היסודות וכרגע לא ניכנס

אלוף הר אבן: לויכוחים איך אנחנו מפרשים את זה. מקובל עליי שישוד האדם הוא היסוד הקודם והראשון במעלה, אבל איך אנחנו מחזקים אותם גם להלכה וגם למעשה. יכול להיות שמה שהמסמך צריך לעשות זה לקבוע מה צריך לעשות בעניין הזה. זאת אומרת אם אנחנו אומרים, ניקח דוגמא, שהאדם וכבוד האדם הם זכות על, אז מה צריך לקרות בפועל ביחס לכך. אנחנו נפרסם בקרוב קובץ שבו יש מאמר של הרב הראשי הספרדי שאומר שכבוד האדם זה ערך העל ביהדות, וגם של השופט ברק, שאומר דבר דומה. אז אם מקובל עלינו שזה ערך עליון, מה צריך לעשות על מנת שערך זה ימומש הלכה למעשה גם ביחסים בין יהודים וערבים, בבתי ספר, במשטרה, בצבא, בכל מקום במוסדות החברה. זאת אומרת לא רק להציג את העיקרון ואת הערך שעליו יהיה קל להשיג הסכם אלא גם על מה צריך לעשות בעניין הזה.

הערת סיום, מאוד מקובלת עליי ההצעה של אלה, להגדיר יעדים משותפים, שיש עליהם הסכמה בתחום הזה ועל כך יש בסך הכל הרבה מסמכים שהוציאו גופים שונים, שקיימו דיונים, ועידות ומחקרים, בעניין הזה אני אפילו לא אמנה אותם כאן. בוודאי שישנם התחומים האלה, כגון קרקעות שציינתי קודם, שבהם מן הראוי להגיד מהם היעדים המשותפים ומה צריך לעשות בשביל להתקדם בהם ולכן יכול להיות שהחלק החשוב האחרון של מסמך כזה, אם יהיה מסמך, יכלול גם תוכנית פעולה. ואז השאלה היא עם מי אנחנו יוצאים לעבוד על המסמך הזה בקבוצות יעד שונות. תודה רבה.

(הפסקה)

מרדכי קרמניצר: סמי, בבקשה, הערות לדיון הקודם.
סמי סמוחה: אני רוצה להעיר בעיקר כמה הערות טכניות והערה אחת

מהותית. ההערות הטכניות הן שדיברנו בפגישה הראשונה, שזה חבל מאוד שאין ייצוג נאות לימין הישראלי. פשוט מאוד דרך החשיבה של הימין היא שונה מהרבה דברים שנאמרים פה. לדעת הרבה מהדיונים פה הם לא ריאליסטים. פשוט מנותקים מהמציאות, כי המציאות היא יחסי כוח. פה מדברים על מילים גבוהות וכל מיני דברים. אנחנו מנותקים מהמציאות. בסופו של דבר מה שיקבע זה יחסי הכוח בשטח ואנשי הימין, שאפשר להגיד לזכותם שהם מכניסים פרספקטיבה לדיונים אינטלקטואליים וזה חבל. לכן אולי עכשיו, אחרי הבחירות, אם הליכוד לא ייכנס לקואליציה ויהיה קצת פנוי, אפשר להביא אותם.

הערה שניה, זה לגבי מה אנחנו רוצים להשיג כאן. אני שמעתי פה דעות שאומרות, תשמע, אולי אנחנו נסביר שיש גישות שונות לנושא הזה של יחסי יהודים וערבים, כי ממילא אנחנו לא יכולים להגיע להסכמה, נבחר את הגישות האלה. בשביל זה באנו לפה? אני לא מבין. בשביל זה לא באנו לכאן. אני הייתי יכול לכתוב מה הגישות השונות בלי לבוא ולדבר עם אף אחד.

למצוא על מה כן אפשר להסכים, זה גם נאמר.

אליעזר דון יחיא:

סמי סמוחה:

בסדר, החשוב פה זה ניסיון של הדברות על מנת להגיע למשהו מוסכם. לא צריכים להסכים מאה אחוז וגם לא צריכים להסכים מסיבות אידיאולוגיות, אפשר גם להסכים מסיבות פרגמטיות. אולי זה ההיגיון הכי רציני- להסכים מתוך הכרח, כי ככה זה החיים, החיים נקבעים לא רק מעמדות עקרוניות אידיאולוגיות, אלא יש גם מציאות מעוותת שצריך לתקן אותה, ומחוסר ברירה אנשים מסכימים שצריך לעשות אותו דבר, גם מסיבות הפוכות. כל אחד רוצה להשיג באותו צעד דברים שונים, גם זה לגיטימי. לכן, אני חושב שחבל היה אילו התכנסנו כאן, רק בשביל ללבן מחלוקות ולהגיע לאיזושהו מסמך, שישביר את ההבדלים בהשקפות העולם שלנו וכן הלאה. אלה, אני חושב שצריך בכל זאת לחתור לכמה נקודות הסכמה, לא טריוויאליות כמו לחזק את האזרחות, אלה דברים טריוויאליים, אלא לדברים שאמרתי בזמנו, דברים שהם ברמת הביניים, בין העקרונות המופשטים, שיש הסכמה ויש מחלוקת עליהם ובין הדברים שהם מאוד טריוויאליים ומוסכמים בשטח. לכן לא צריך, לוותר על המטרה הזאת. תקרא לזה נקודות להסכמה. נקודות להסכמה שיכולות, מנסות להשפיע על הציבור ולנסות לחנך את אוכלוסיית התלמידים וכן הלאה, אבל לא רק לברר על מה אנחנו לא מסכימים. עכשיו אני מגיע לשאלה המהותית שאני רוצה לעורר.

אני אמרתי בהזדמנות אחרת, ואני רק אחזור על הדברים באופן כללי, שהסכסוך היהודי פלשתיני במאת השנים לא הגיע לכלל הכרעה, וזו הסיבה שיהודים מוותרים ומוכנים להקים מדינה פלשתינית וזו הסיבה שהפלשתינים, שגם הגיעו לאותה מסקנה שאין הכרעה, מסכימים איכשהו לחיות עם מדינת ישראל. זה לגבי הסכסוך הכללי, החיצוני נקרא לזה. בתוך מדינת ישראל הסכסוך היהודי פלשתיני הגיע להכרעה, זו הערכת המצב שלי. והכרעה משמעותה, שהיהודים חזקים, היהודים קבעו את אופייה של המדינה והם מבוצרים בכל התחומים שקבעו. הם מבוצרים עד כדי כך, שהם גם קבעו את העתיד של המדינה. אני לא יודע כמה זמן תהיה מדינת הלאום, כמה זמן היא תחזיק. אפשר לראות שבדור הזה, בחמש עשרה שנים, עשר השנים הבאות הם ימשיכו את זה.

מדינת כל אזרחיה, המשמעות האמיתית שלה זה לא מדינת כל אזרחיה, אלא מדינה דו לאומית. זו המשמעות האמיתית של זה. מדינה דו לאומית זה חיסול אופייה היהודי של המדינה. בשום אופן המשמעות היא לא מדינה ליברלית על לאומית. מדינה דו לאומית זו המשמעות האמיתית של המושג מדינת כל אזרחיה. מתחמקים מזה, כי הערבים עצמם לא מוכנים ללכת למדינה אזרחית ליברלית ויש סיבות רבות למה לא. המשמעות היא שערביי ישראל פשוט לא קראו את המפה, לא קוראים את המפה, שהושגה כבר בישראל הכרעה, לגבי אופייה של המדינה. השאלה היא מה היחס שלהם לעניין הזה. אתה יכול לבוא ולהמשיך להגיד: אנחנו לא מסכימים עם זה. יש הכרעה, אבל אנחנו לא מכירים בהכרעה הזאת, נמשיך ונשלול את אופייה היהודי של המדינה. אם הם יעשו את זה כאסטרטגיה, זאת אומרת שהם חושבים באמת להילחם ולשנות את אופייה של המדינה, אז זה ברור לחלוטין שזה יביא לעימות בצורה זו או אחרת, בשלב זה או אחר, וגם ברור מי ינצח בעימות הזה. לא צריך להיות סוציולוג גדול להבין מהם יחסי הכוחות פה.

אפשרות אחרת, שאני בהחלט יכול להבין אותה, היא שהערבים פשוט מתחמקים מהשאלה הזאת, לא מוכנים לראות אותה בצורה אינטלקטואלית ולנסות לראות מה קורה במציאות. כלומר, הגישה שלהם היא בעיקרה טקטית, זאת אומרת שהיא משקפת את חוסר שביעות הרצון שלהם מהמצב הקיים, שבו הם מקופחים ויש אי שוויון והגשמתה של המדינה היהודית בהחלט פוגעת באופן ישיר בזכויות שלהם.

אז המאבק שלהם הוא מאבק שבו הם משתמשים ברעיון הזה של מדינת כל אזרחיה כקלף מיקוח, להגיד תשמע, אנחנו מקופחים מהעניין הזה, שאתם רוצים מדינה יהודית, לא מוכנים להקים, לא מוכנים לתת לגיטימציה, לא מסכימים לזה, תפצו אותנו בכל מיני תחומים. אז זו גישה פרגמטית, לא גישה קבועה, לא גישה מתחשדת, גישה שלוקחת את הפרמטרים ומנסה להקטין את הנזק. במקרה הזה הערבים צריכים להגיד ליהודים מה יש בהגשמתה של המדינה היהודית, שהוא מפריע להם כל כך והיהודים צריכים להתחשב, ואולי אפשר לרכך את זה או אולי אפשר לשנות דברים, שהם לא בנפשה של המדינה היהודית. כי המדינה היהודית, כמו שירות

בצבא, מנוצלים לדברים אחרים. השירות הצבאי במדינת ישראל נוצל בחמישים שנים האחרונות כאמצעי להפניה, ללא קשר עם שאלות ביטחון, פשוט כי היה נוח להשתמש בזה. גם המדינה היהודית מנוצלת לרעה בהרבה תחומים.

אני חושב שהערבים חייבים להתעמת עם השאלה האינטלקטואלית הזאת. אני שומע את עאדל, כששואל אותו מיכאל איתן אם היהודים הם עם ואם יש להם זכות להגדרה עצמית ואיפה הזכות הזאת מתממשת, אז מיד הוא קופץ ואומר לו כן. לא בדיוק הבנתי מה הוא רוצה להגיד בזה שהעיקר שהיהודים יכירו בעם פלשתיני - בסדר, הם יכירו, תקום מדינה פלשתינית. אז מה? ואם היהודים לא יכירו בעם פלשתיני? נלקח מהם זה שהם עם ושיש להם זכות להגדרה עצמית? נאמר כאן ובצדק, האם זכויות מותנות רק במילוי חובות? יש זכויות שעומדות בפני עצמן, גם הזכות של היהודים להגדרה עצמית עומדת בפני עצמה ולא מותנית באם יקימו מדינה פלשתינית או לא יקימו מדינה פלשתינית.

אני חוזר לנקודה הראשונה הטכנית שצינתי- חשוב שיהיו פה אנשי ימין, שמדברים בצורה כנה, כי בכל הנושא הזה של לאומיות ודמוקרטיה, השמאל, מה שקוראים בישראל שמאל, הוא אינו פועל בכנות, הוא לא מדבר בצורה מפורשת. אבל אנשי הימין אומרים את הדברים בצורה מפורשת, גלויה, מעמתים אותך עם יחסי הכוח במציאות, דורשים ממך שתגיב. לדעתי, אם היו פה יותר אנשי ימין, אני לא אומר שהם היו מחייבים את הערבים לא לחתום, אבל הם היו מחייבים להתעמת עם המציאות הזאת, להתעמת עם יחסי הכוח והמציאות הזאת ולהגיד מהי האסטרטגיה. האם האסטרטגיה של ללכת על שלילתה של המדינה זו אסטרטגיה שתעזור לערבים או שתוביל להיפך, לניכור של היהודים, להקשחת העמדות של היהודים, בוודאי של העמדות של הימין. לימין, בנושא הזה של ערביי ישראל, יש כוח, כי בשביל להביא הרבה שינויים של היהודים כלפי הערבים בישראל אתה צריך גם לגיטימציה של הימין, לא רק לנושא של יהודה ושומרון, גם כאן. הסיסמא של הימין בעשור האחרון הייתה שאתה צריך רוב יהודי לכל דבר. רוב יהודי צריך שגם הימין יהיה שותף לו. לימין יש עמדה ברורה בנושא הזה.

עוסאמה חלבי: גם השמאל חושב שצריך רוב יהודי. לכן כל הקביעות שלברק יש רוב יהודי ושהוא לא צריך את הערבים.

סמי סמוחה: נכון, זה אחד הדברים הכי קשים לשמאל, שהימין כל הזמן מזכיר להם אותו. מה לעשות? אני אומר שהערבים צריכים להחליט כאן בשאלות העקרוניות- האם היהודים באמת עם והאם יש להם זכות להגדרה עצמית על חלק מהארץ, לא ארץ ישראל השלמה? אם כן יש להם זכות למדינה יהודית אז מה המשמעויות כלפיהם, כלפי הערבים בישראל. אתם יכולים לבוא להגיד, ואני יכול להבין את זה ואני מקבל את זה, אם יש מדינה יהודית, אז לנו יש זכות להיות מיעוט לאומי, אין לי שום בעיה עם זה.

אבל אי אפשר לבוא ולהגיד אין לכם, ליהודים, זכות לקיים מדינה יהודית.

עוסאמה חלבי: אני רוצה להגיד קודם כל הערות קצרות. לגבי ההרצאה או ההצגה של אלוף, אני מסכים דווקא עם הערה של דייב קרצימר לגבי היחס בין זכויות אזרח לזכויות אדם ואני לא אחזור על ההבחנה שלו בנושא הזה.

לגבי המסמך שאנחנו רוצים כל כך להשיג. אני אולי חדש בקבוצה, זאת הישיבה השניה שלי, אבל אני מסכים עם סמי ועם אחרים אולי, שאנחנו לא באנו רק ללבן בעיות אבל גם בשביל זה, תאמין לי גם זה חשוב. מהי הכותרת, מהו השם של המסמך, אם זה אמנה, אם זה מסמך אחר- לי אישית זה לא כל כך חשוב, מפני שאני מצטרף פה להערות שלא נוכל להגיע להסכמה מלאה על כל הדברים. כשאני קראתי לפני הפגישה את ההסכמות והמחלוקות, אז חשבתי שכדאי למפות את ההסכמות והמחלוקות בתוך הקבוצה. לאו דווקא בצורה שאתה עשית, אלא לראות מי מסכים עם אוטונומיה, מי מסכים עם שילוב וכו', כך שנדע איפה אנחנו עומדים בתוך הקבוצה, כי זה יעזור לנו להתקדם. אני מניח שאני יכול לחיות עם מסמך שיהיו בו כל הנושאים שעלו בקבוצה הזאת, נביא את כל הרקע, ונתייחס לכך שהיה דיון מעמיק, ושהקבוצה לא יכלה להגיע להסכמה בנושאים א' ב' ג' ובכל זאת הגיעה להסכמות לגבי הנושאים הבאים. סמי, זה הרבה מעבר לכך שאתה תשב לבד ותנתח את יחסי הכוחות. כי מסמך שיש בו שני שליש הסכמות, גם כן יש לו משקל עמוק.

מה שאתה הצעת, בהצעה שלך, דמוקרטיה אתנית משופרת, כל המתכון הזה של תיקון חוקים בשילוב עם דברים אחרים, נראה לי שייכתן שתהיה לו הסכמה. גם אם לא תהיה הסכמה האם האופי של המדינה צריך להיות כפי שהוא היום או שצריך לשנות אותו. מכל הויכוח פה היום אני רואה שלא נגיע להסכמה בנושא הזה ואני לא כל כך חושש מזה.

אני רוצה להגיד דבר אחד: אתה אמרת שצריך להתעמת באופן אמיץ עם הניתוח האקדמי הזה. אני חושב שאני מסתכל על זה באופן אחר לגמרי. לי יש זכות, לא פנטזיות, זה לא שאני לא מקבל את ההכרעה שזו מדינה יהודית. אבל אני חושב שיש לי את הזכות הפשוטה כאדם להמשיך ולחשוב שאני יכול לשנות את המדינה שאני אוהב, לכך שהיא תהיה מדינת כל האזרחים. עכשיו תגידו מדינת כל הלאומים, אני לא רוצה להיכנס לויכוחים, כי יש עמדות בסיסיות שונות לכל אחד ואחד מאתנו. אין לי בעיה עם זה, אני יכול לחיות עם זה. רק צריך להגיד דברים כהווייתם, ואני כערבי אומר לכם את זה, זאת מדינתי כמו שהיא מדינתך.

אני חושב שיש לשני העמים זכות הגדרה עצמית. נדמה לי שגם עאדל יכול להסכים לזה, גם אני יכול להסכים לזה. דובר על זה הרבה ואולי זה לא כל כך היה מובן. לשני העמים יש זכות להגדרה עצמית. זכות הגדרה עצמית בדרך כלל מתבטאת בקיומה של מדינה, זהות מדינית. מה שקורה בשטח הכל כך מסוים הזה, שיש מדינה אחת. היא לקחה מהשטח המקורי של המדינה השנייה, וזה גם כן שלה. האם אנחנו רוצים את הכל או לא- זה גם משתלב, בעומק שאתה מבקש מאתנו להציג, האקדמאי, הפוליטי לדעתי והחברתי אולי, בדיון של איזה מין מדינה. זאת מדינה יהודית בקטע הזה ומדינה ערבית בחלק השני.

אולי גם הרשות דווקא תסכים אתך בנושא. כי השמיעו על כך ביקורת סמויה, כלפי אותה מפלגה שאני שייך אליה. אני אבהיר שאני ממפלגת בל"ד. אומנם לא כל כך ידוע כמו אישיות אחרת, אבל בכל זאת יש לי תפיסת עולם מגובשת. אנחנו שמענו בקול סמוי, דווקא מכיוון הרשות, שאם אתם תמשיכו להגיד מדינת כל אזרחיה אז אתם מחלישים את העמדה שלנו כמדינה ערבית. הרב בן נון היה קופץ ואומר פה כמה משפטים. אני קראתי את הפרוטוקול של הישיבה לפני הקודמת, שם הוא התבטא בנושא הזה באופן נרחב.

אני חושב, לסיכום, כך: לא להמעיט בחשיבות של המפגש הזה. המסמך, אם רוצים באמת לקחת אותו כמושלם ומוסכם לבתי ספר אז זו משימה קשה מאוד, כי לא נוכל להגיע להסכמה על כל מיני נקודות. אבל לא כך לגבי מרבית הדברים האחרים, הפרגמטיים- הרי כולנו מסכימים שיש הפלייה, כך אני הבנתי. כולנו מסכימים שצריך לשפר את המצב, כי זו בעיה שהיא גם פסיכולוגית וגם מעשית אצל הערבים. אולי על דרך ההיפוך, שיפור המצב בצורה מסוימת של הפרטת קרקעות בשילוב עם השילוב שלהם בתוך המערכות, יכול להיות שישפר את המצב וגם את התפישות והאווירה מסביב אצל שתי הקבוצות. ואז, אולי זה יקל עלינו לשוב ולדון בשטח הקשה, שקפצנו עליו או שלא יכולנו להסכים עליו. אפשר לקרוא לזה אמנה או משהו אחר, אבל מסמך כזה, שישקף את המוסכם וגם את החלוק בינינו, חשוב מאוד לשים על השולחן.

בניסוח של האמנה של ון ליר, יש דברים יפים מאוד, אבל אם אתה קורא את זה לעומק יש בה מין אי התמודדות עם בעיות שאני הזכרתי כמה מהן בבוקר. לדוגמא, העניין של הלאום, העניין של השפה, לא מבחינת החובה, אבל מבחינה זו שיש פה מצב שצריך לעשות הרבה מעבר, על ידי הממשל ועל ידי הרוב כלפי המיעוט. יש מצב שאתה תחייב שירות אזרחי, והוא יוכל להתמודד עם זה, כי בינתיים הוא חלש. הוא עדיין שם למטה. בינתיים אתה מעלה כל מיני שאלות של שירות צבאי ואחר, כשהוא לא יודע מה אתה רוצה ממנו. תן לו לעלות, שיתקרב מבחינת השוויון ואז נוכל לחזור לקשה. זו הייתה בעצם ההערה האמיתית שרציתי לומר. אני מסתפק בינתיים בהערות האלה, אולי תהיה הזדמנות אחרת. תודה.

עאדל מנאע: בעקבות הדברים של אלוף שכבר לא נמצא פה לשמוע אותי וגם בגלל הדברים של סמי, אני אתחיל להבהיר למה התכוונתי. אלוף חשב שאני דווקא מחכה שהמציאות תשתנה ואז אפשר יהיה להגיע לנוסחאות וכו'. כמובן שזו לא הייתה כוונתי אלא שבניסוחים שאנחנו צריכים לנתח אותם כהסכמה או כאמנה או איך שלא נקרא לה, אנחנו פשוט חייבים בהסכמות האלה, לקחת בחשבון את המציאות ולהגיד עליה משהו. גם אם אנחנו לא מסכימים למה אנחנו צריכים לשנות אותה, צריך להגיד משהו על המציאות הזאת.

שוב אני אומר, המציאות הזאת, צריך לקחת בחשבון לא רק את האסטרטגיה לשנותה אלא אם אנחנו מסכימים שאי אפשר לשנות בינתיים את המצב הקיים, כמו שישראל היא מדינה יהודית היום, אז לכתוב את זה ולהגיד שזה לא מוסכם. נסכים שזה מצב שיש בו מתח וכו', אבל מכיוון שהמציאות הזאת קשה לשנות אותה עכשיו צריך לעשות כך וכך, כמו שאתה הצעת, כדי להקנות את הסתירה ואת המתח ועד כמה שאפשר להקטין את הפגיעה בדמוקרטיה ובשוויון, כל עוד ישראל היא מדינה יהודית. לזה התכוונתי בעניין הזה. לגבי הדברים המהותיים יותר, ביחס לזה שאני מכיר בהגדרה עצמית ליהודים וכו'. תראה, בהחלט יש פה בעיה לאוכלוסייה הערבית. אני רוצה להבהיר למה אני מתכוון. ברור שהערבים בישראל, וזה כולל אותי, מכירים בעובדות הקיימות וברובם הגדול גם משוכנעים, שהיהודים הגדירו את עצמם כלאום, כעם שיש לו הגדרה עצמית ומימשו גם את ההגדרה העצמית הזאת.

מימשו אותה, ובעצם הגדירו את האופי היהודי של המדינה ופה הבעיה. כי הם עשו זאת בצורה כזאת שהיא שוללת ממני דברים חוקיים, שאפילו הזכרתי אותם בפעם הקודמת ואני אחזור בכל זאת ואזכיר אותם. הדברים הבסיסיים האלה, שיש ביניהם או בין מימושם לבין הזכות של היהודים להגדרה עצמית סתירה אינהרנטית. הזכות שלנו כמיעוט לאומי, לביטחון, לשוויון ולזהות.

המדינה הזאת לא פותרת לי את הבעיה של הזהות, של השייכות. היא לא רוצה אותי חלק ממנה, היא מגדירה אותי מחוץ לתחום ואני לא יכול להיות לא יהודי ולא ציוני. כל עוד המדינה היא לא רק יהודית אלא היא מדינתו של העם היהודי והיא ציונית אז אני מחוץ לתחום והמדינה לא יכולה לפתור לי את הבעיה של הזהות ויוצרת אצלי סתירה גדולה ומורכבות גדולה בנושא הזה ואותו דבר לגבי ביטחון ולגבי שוויון. מול הזכות הזאת של הרוב היהודי להגדרה עצמית, ישנה הזכות של המיעוט לדברים האלה והשאלה היא כיצד למצוא את הקרקע המשותפת, שבה ליהודים תהיה זכות ההגדרה עצמית במסגרת מדינה, במדינה הזאת, אבל בצורה כזאת שזה לא יפגע בזכויות

בסיסיות של המיעוט הערבי בתוך המדינה. לדעתי זו השאלה פה, אנחנו לפעמים אולי מנסחים אותה בצורות שונות, אבל זוהי הבעיה היסודית. השאלה הנוספת שמתייחסים אליה, ולדעתי עושים פה קצת מניפולציה במידה זו או אחרת, היא בעניין שאם תקום מדינה פלשתינית אז שם יש זכות הגדרה עצמית לפלשתינים ופה ליהודים יש זכות הגדרה עצמית. אז אלו ואלו יגדירו את עצמם כמו שהם רוצים ולכן כאילו יש סימטריה, ולדעתי אין סימטריה. לא אכנס לזה בהרחבה, אבל מספיק להגיד שאנחנו כבר שומעים על הנושא של הקמתה של מדינה פלשתינית כבר שלושים שנה, ומדברים על זה שכשתקום מדינה פלשתינית וכו' - אני היום וגם אחרי אוסלו וגם אחרי הממשלה החדשה, עדיין מטיל ספק גדול מאוד אם תקום מדינה פלשתינית. אבל גם אם היא הייתה קמה, עם כל ההתניות והתנאים של ישראל ועם כל ההתנחלויות וכו', זו למעשה היא לא תהיה מדינה פלשתינית, סוברנית, שתיתן פתרון לבעיה הפלשתינית, לא רק של תושבי השטחים אלא לבעיה הפלשתינית הכללית. לכן אין פה סימטריה בין זכות ההגדרה העצמית של החזק, מי שקבע בכוח וכו' את המציאות וכופה על הצד השני את ההגבלות השונות, הטריטוריאליזם והאחרות של זכות ההגדרה העצמית, לבין זכותו של החלש. אין באמת סימטריה. זה כמובן משליך על מעמדם של הערבים בישראל, מבחינת הרגשתם הלאומית ומכיוון שהם גם לא יכולים לממש את זכותם להגדרה עצמית בתוך מדינה פלשתינית, כי הם חלק ממדינת ישראל והם לא רוצים לנטוש את מולדתם, את חלק מולדתם בגליל או במקום אחר, כדי להיות פליטים בתוך המדינה הפלשתינית.

לכן אני אומר, מה שצריך לקרות הוא שהערבים יהיו מיעוט לאומי, אבל מיעוט לאומי שיש לו הזכויות הבסיסיות שלו לביטחון, לשוויון ולזהות בתוך המדינה. שהמדינה תייצג אותו ותיתן לו שוויון זכויות והזדמנויות. אבל המצב הזה לא יכול לדעתי להתקיים, כל עוד שישראל תגדיר את עצמה כמדינה יהודית כמו שהגדירה את עצמה עד היום. אם אתה תשכנע אותי שיש דרך לפתור את הסתירה הזאת בין ההגדרה של הצד היהודי את המדינה כמדינה יהודית וציונית לבין הענקת שוויון זכויות לערבים בישראל, שוויון זכויות אזרחי וגם להכיר בהם כמיעוט לאומי, למשל התוכנית של האוטונומיה שאתה מציע, אז זה פשוט יפתור לי את הבעיה.

סמי סמוחה: אני חייב לשאול אותך, כי אני באמת לא מבין. אתה יכול להגיד שלמדינת ישראל יש אופי מסוים וזה פוגע בי. אין לי בעיה. האם זה שזה פוגע בך, האם זה שולל את הזכות של היהודים לקיים מדינה יהודית? אתה לא עונה על השאלה הזאת. אתה כל הזמן מתחמק מהשאלה. זה שאני פוגע בך, זה שהיהודים גירשו את הפלשתינים ולא קמה מדינה פלשתינית במשך מאה השנים האחרונות, כי היהודים מימשו את זכויותיהם, היו חזקים וכו', האם זה שולל את הזכות שלהם? זה שאתה פוגע במישהו, בזכות של מישהו אחר, האם זה שולל את הזכות שלך? זו השאלה הגדולה שאני שואל אותך ואתה לא אומר. אתה יכול להגיד, אנחנו גזענים. אבל זה שייך לגזענים, הזכות שלנו להגדרה עצמית.

אלה בלפר: אני חושבת סמי שלטובת העניין זו שאלה לא הוגנת. אני אגיד לך למה. זו שאלה לא הוגנת כי התשובה היא בלתי אפשרית. כי ברגע שמישהו פוגע בי, מדוע שאני לא אשולל את הזכות של הדבר שפוגע בי. זה לא ייתכן.

סמי סמוחה: ישראל פוגעת בערביי ישראל, אבל עושה דברים אחרים.
עדל מנאע: ישראל הגדירה את עצמה בצורה שהגדירה את עצמה כדי לשלול את זכותם של הפלשתינים להגדרה עצמית.

סמי סמוחה: אזרח שעושה פשעים לא מאבד את האזרחות שלו על זה שהוא עושה פשעים.

אם יש ליהודים זכות, הזכות לא נפגעת אם הם פוגעים באחרים. זה שני דברים שונים. הנה משפטן יגיד לנו. כמו שאתה אומר שאני לא חייב להתנות זכויות במילוי חובות.

אלי רכס: אני אמרתי כבר לפני ארוחת צהרים ואני חוזר על זה, יצאתי בהרגשה מהסיבוב הראשון ובטח גם מהסיבוב השני, בתחושה שאנחנו הולכים ומסתבכים, מסתבכים במובן של יורדים לעומק סביכות העניין. אני בהחלט רואה בזה תהליך בריא וחלק מהמאמץ שלשמו אנחנו פה.

אני רוצה להגיד כמה הערות ברמה המתודולוגית-טכנית, אבל לפני כן אני חייב להתייחס לדברים שסמי אמר, הניתוח שלו מבחינת מה שקורה בחברה הערבית בישראל, כאילו שהסכסוך הגיע להכרעה בתוך מדינת ישראל. מה שמשמע מכך אף על פי שלא אמרת את זה במפורש פה, אבל במקומות אחרים אמרת, כאילו שישנה איזושהי השלמה עם העובדה שהנה מדינת ישראל קיימת, במיוחד אחרי אוסלו. השלמה הייתה. השלמה עם המציאות הזו. לא אמרת את זה פה, אבל במקומות אחרים אמרת, שהתחושה שלך היא שיש תהליך של השלמה עם קיומה של ישראל כמדינה יהודית ציונית. אני רואה את הדברים בצורה קצת שונה ואני רוצה להגיד ממש מספר מילים קצרות על הדרך שאני רואה את זה. ראשית אני רואה את הסכמי אוסלו כנקודת מפנה, כציון דרך, שהשפעתו על היחסים בין היהודים וערבים בתוך מדינת ישראל היא ארוכת טווח ורבת משמעות. ייתכן שאנחנו לא רואים עדיין את מלוא המשמעות של השינוי שמתחולל כתוצאה מתהליך השלום, שאני מקווה שימשיך. כמובן שכל מה שאני אומר עכשיו מבוסס על הנחת עבודה שתהליך השלום ימשיך ויתפתח.

בצורה יותר דרמטית הייתי אפילו אומר שאם תהליך אוסלו עשוי להביא לאיזשהו פתרון של סוגיית 67' מבחינת הגדה המערבית, רצועת עזה וירושלים, הרי בה בעת הוא מהרבה בחינות פותח מחדש חלק מתיקי 1948. ואני חושב שהדיון שמתנהל פה בחדר מעיד על כך. אני רואה את עצמנו בתקופת מעבר, שהישוב המרכזי שלה היא התכנסות פנימה לתוך הקו הירוק, מבחינת הערבים בישראל. בחינה מחדש של מעמדם כמיעוט, כקולקטיב, כמיעוט לאומי בתוך תחומי הקו הירוק, תוך נגיעה והעלאת סוגיות שהיו רדומות, אם תרצו, או שלא עלו על סדר היום במשך שנים ארוכות, תוך חידוד הניגוד שקיים, הניגוד המובנה שקיים מבחינת הציבור הערבי בישראל, בין אופייה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ציונית, בעיקר יהודית, ואופייה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית. ניגוד בלתי אפשרי שממנו נגזרות המסקנות, שאת חלקן שמענו פה. לכן אני לא חושב שיש איזשהו סוף דרך בתהליך אלא להפך, אני רואה רק פתיחת דרך והתחלה של תהליך מורכב מאוד, שבו באמת השוויון הופך לערך עליון. שוויון, אבל לא רק ברמה הפשוטה של תקציבים אלא ברמה הפוליטית, שהיא כבר מורכבת יותר וברמה הגבוהה יותר, שהיא הרמה הלאומית.

מה שאני מקבל בדרך המלאה ביותר מדבריו של סמי זה את הצורך להתחבר למציאות העכשווית. אני חושב שכל דיון שלנו פה שיהיה מנותק מהמציאות העכשווית ויישאר ברמה התיאורטית, העיונית, האינטלקטואלית, עם כל החשיבות שיש בו ואני לא מזלזל בחשיבותו, נדמה לי שלא לצורכו התכנסנו כאן. קל מאוד להמריא לכל מיני מחוזות רחוקים, תוך התנתקות מהמציאות, כפי שהיא, ולהתרחק מהמטרה והיעד שלשמו התכנסנו.

כשדיברתי בסיבוב הקודם פתחתי בשאלה מה היעד ואמרתי כבר אז להגיע למסמך מוסכם. אני לא בכדי בחרתי במילה מסמך, משום שאני מציע להוריד את השימוש, אני חוזר על דברי אחרים, להוריד את השימוש במילה אמנה. אמנה זה איזשהו מסמך מגשר או מחבר, מסמך הסכמה בין שני צדדים. ואני שואל מי הצדדים פה, בין מי למי האמנה- בין יהודים לערבים, בין רוב למיעוט, בין ממשלה לאזרחים. אני חושב שזה לא רלבנטי למקרה שלנו. אני חושב שהמונח אמנה לא מתאים.

נקודה שניה, ייצוגיות, אני בא לחזק את דבריך. אם אנחנו רוצים להתחבר למציאות העכשווית, אני חושב שהפורום הזה צריך להיות יציג, עם כל הכבוד לכל הקהל הנכבד שנמצא פה כל אחד בפני עצמו וכולם ביחד, משום שאנחנו באמת צריכים לקבל איזשהו שיקוף של החברה, שעוסקת בנושא הזה ושדעותיה מורכבות. אני יכול לשמוע את דעותיו של עאדל מנאע ושל עוסאמה חלבי ושל אחמד סעדי ושל ראסם חמאסי ושל כאמל ריאן וטלאל אלקרנאוי, ואני שואל את עצמי האם זה באמת שיקוף אמיתי של הפוליטיקה הערבית בישראל, ההנהגה, לא יודע. אני לא יודע. בוא נסכים שנשאיר את השאלה הזאת פתוחה.

הנקודה שלי היא מתודולוגית. על מנת להגיע באמת לאיזשהו מסמך בר תוקף, אני חושב שצריך לתת את הדעת לכך שכל הקלט שיהיה בתוך המסמך הזה ישקף את פני החברה בצורה המציאותית ונכונה ביותר. אני לא נוקט כרגע עמדה אם הפורום הזה כן מייצג, אבל ברור לפחות לגבי הימין היהודי. קל יותר לדבר על הצד היהודי.

ראסם חמאסי: אני לא הבנתי נקודה, ברשותך אלי, למה אתה לא יכול לקרוא לזה אמנה בין שני הצדדים? הרי אם אתה חוזר למקור של מדינת ישראל, יש אמנה בין קרן קיימת לישראל לבין מנהל מקרקעי ישראל, על ניהול קרקעות. זו אמנה.

אלי רכס: נקודה שלישית- הקונצנזוס. אני אמרתי קודם שאני מוטרד מלהגיע לקונצנזוס, כי אני חושב שבשאלות היסודיות, הבסיסיות, בלב ליבו של העניין, אי אפשר להגיע ולא נוכל להגיע לקונצנזוס פה, לגבי הנושא של אופייה של מדינת ישראל והגדרת הציבור הערבי בישראל.

אני מוכרח לומר שאני גם מרגיש שאני מסתבך בתוך עצמי, כי אני מתלבט לגבי חוסר היכולת להגיע לקונצנזוס. זה לא סתם, זו לא אמירה לשמה. זו לא התפלספות שיינקינאית בה אני מתלבט ונקרע ונגזר, כי כל הגדרה כזו או אחרת יש לה משמעויות וממנה נגזרים דברים. אם אני ממשיך להיות דבק בהגדרה שמדינת ישראל היא מדינה יהודית ציונית, וכזו היא נשארתי, מבלי שום תוספת, לא של כל אזרחיה ולא של כל לאומיה, אז יש לזה השפעה על כל הדברים הבאים שאני רוצה לעשות אותם בפורום הנכבד הזה. אני אמחיש את זה בנושא שהוא הבעייתי מכולם וזה נושא האדמות. כבר העלו פה את נושא האדמות. דרך אגב, במסגרת הראייה העצמית החדשה המחודשת של הערבים בישראל, לאחר אוסלו, נושא האדמות הוא אחד הנושאים שהופך למוקד ולפוקוס ולא בכדי. כשאני אמרתי פתיחה מחדש תיקי 48, זה תיק 48.

האדמות על כל משמעויותיהן- ממס רכוש לפתרונות דיור לזוגות צעירים, לכפרים נטושים, לפליטים במולדתם, לועד העקורים, לכפרים הבלתי מוכרים.

ראסם חמאסי: אתה תסכים אתי שהנושא הזה היה גם לפני אוסלו. אולי לא דגשים ואחדות אבל היה קיים כל הזמן.

אלי רכס: בסדר. אבל לא זאת הנקודה העיקרית שאני רוצה לדון בה. אני בא לומר, שלא נוכל לדון פה במסמך הזה שאנחנו רוצים לגבש, בשאלת האדמות, מבלי שתהיה החלטה לאיזו מחלקה אנחנו שייכים פה, לאיזה הגדרה מההגדרות האלה, כי כל דיון בשאלת

האדמות יכול להוביל לכיוונים מקוטבים לחלוטין. ואני אומר שאני מתלבט ומתחבט בעניין הזה ואין לי תשובה לסוגיה הזו ולדרך שבה צריכים ויכולים להתמודד אתה. משום שאני יודע מה לא, אני יודע שאנחנו לא רוצים להגיע לאיזשהו מסמך מימי, שבאמת יעקוף את סוגיית הסוגיות, ישים את זה בצד ויצא עם איזה רשימת אינוונטר, אם כי אני גם מציע לדון בזה. יכול להיות שמה שאנחנו צריכים להגיע אליו זה רשימת אינוונטר. אני מדבר על זה כביכול בזלזול, אבל יכול להיות שרשימת האינוונטר, עצם ניסוחה, בהמשך לכיוון שאתה אמרת עוסאמה, זה היעד שמתבקש לבסוף, אני מגיע לשאלה נוספת, אם הדברים לא הסתבכו בשבילי עד עכשיו, אז אני רוצה להעלות עוד שאלה בכיוון הזה, מה מטרת המסמך שלנו. כבר דיברו על זה קודם. אני רוצה להוסיף את חלקי אני לעניין הזה- מה המטרה, לאן אנחנו חותרים- הצגת הבעיה, פריסה של מניפה של דעות בנושא הזה, הצגת מבוא אחד או שני מבואות. מסמך שיאומץ על ידי מי? מערכת החינוך יכולה להיות כתובת אחת, המערכת הפוליטית כתובת שנייה. אם אנחנו חותרים לכך שהמסמך הזה יאומץ על ידי המערכת הפוליטית, אז ברור שהוא לא יכול להכריע. הוא לא יכול להכריע בסוגיית הסוגיות.

לכן אני מעלה את כל השאלות האלה, לכן אני משתף אתכם בהתלבטויות שלי, כיון שאין לי, אני מוכרח להודות, תשובה מוחצת בעניין הזה. נדמה לי שכל התקדמות נוספת של הצוות הזה ראוי לה שהיא תלבן את הסוגיות האלה קודם, לפני שהיא תגיע לעניינים קונקרטיים.

תודה.

מרדכי קרמניצר:

אני מרגיש שאנחנו עדיין בהקדמה למבוא לדיון שלנו. אני חש

יצחק רייטר:

לאורך כל השיחה כאן מתח בין החיפוש אחר האידיאלי והאולטימטיבי לבין החיפוש אחר פתרון פרגמטי במסגרת הפרקטיקה. דומני שחלק מהחברים או רוב החברים היהודים, אולי כולם, מחפשים את הפתרונות הפרגמטיים וחלק מהחברים הערבים קשה להם להתנתק מהצורך במשהו יותר אידיאלי, משהו מושלם יותר, שיפתור את כל הבעיות שעומדות לדיון.

יואל בן נון:

יש לנו הרגשה שהפרגמטיזם הישראלי נובע מניצחון. אנחנו מכתיבים. אנחנו חזקים ולכן אנחנו פרגמטיזם. ככה הם חושבים, ככה הם מרגישים.

יצחק רייטר:

לא, לא, הפרגמטיזם יש בו במידה מסוימת הכרה ואולי אפילו הנצחה של יחסי הכוחות הקיימים שהם לא טובתם. מכיוון שזה כך וקשה מאוד לגשר על שני המישורים הללו, אני מקבל את ההצעה שהועלתה פה, על-ידי אלה וגם אליעזר, שאנחנו אולי לא צריכים ללכת לכיוון של משהו שנקרא אמנה. אני אסביר, אולי תחליטו למה זה דומה יותר. אמנה יש בה הכרה או השלמה עם המצב הקיים, עם המצב שזאת מדינה, שמדינת ישראל היא מדינה יהודית, הרי זה מה שיעלה באמנה הזאת. אנחנו נדבר מיד, אם אולי יינתן בה מעמד של מיעוט לאומי לערבים בישראל. אבל אמנה בעיקרה היא מרגע שחותמים או מכירים בה, יש בה גם השלמה עם מצב או עם ויתור על נכסים היסטוריים ועל אידיאל או אידיאולוגיה מסוימת, שמאפיינת יותר את הערבים, לפחות את האינטלקטואלים הערבים.

המסמך שאתה קורא לו אמנה זו הסכמה רחבה שמתקבלת באמת על ידי הרוב של שתי החברות או שתי הקהילות שמגיעות להסכמה הזאת. אם היא חותרת בעיקר לכיוון ההיבטים הפרגמטיים, אז אפילו אם במבוא תכללנה בה התייחסויות למצוקות או לעוולות ההיסטוריות או לשאיפות של הצד הערבי, יהיה להם יותר קשה להסכים על זה. לכן, מה שאני רוצה להציע זה שהמסמך, שבסופו של דבר יצא מכאן ואתה שאלת מה המטרה, מי ציבור היעד, יהיה משהו כמו הצעה לרפורמה במעמד מיעוט הערבים בישראל, או הצעה לשינוי, הצעה לרפורמה ביחסי יהודים ערבים. המוצר הזה יהיה מוצר שישוווק החוצה לקהל הרב, לציבור הרחב, ואם הציבור יקבל אותו הוא לאט לאט יקבל מעין תוקף של הסכמה רחבה או אמנה או מה שאפשר יהיה אחר כך לפתח לאמנה יותר מסודרת. אבל צריך להתחיל במשהו קצת יותר צנוע.

מכאן אני מגיע גם לשאלת הייצוגיות. אני לא משוכנע שהפורום הזה, כיון שאנחנו לא פורום נבחר, צריך לייצג את הציבור על כל גווניו. אנחנו פורום, צוות חשיבה, שמכיר את הלכי הרוח גם בצד היהודי וגם בצד הערבי. לא חייבים לשמור על ייצוגיות. זה כמובן טוב שכל הזרמים יהיו מיוצגים ושכל הדעות, גם האינטלקטואליות או האקדמיות וגם הפוליטיות יהיו מיוצגות בצד הזה. אבל לא חייב להיות צוות ממש ייצוגי, משום שאנחנו לא צריכים לייצר מוצר שהוא תחליף להסכמה של הציבור.

נקודה אחרונה, שאני רוצה להתייחס אליה בשלב הזה, זה מה הכיוון שאני רואה ככיוון של המסמך הזה, כיוון כללי. אמר סמי קודם, שמדינת כל אזרחיה זה שם אחר למדינה דו לאומית ואני מסכים אתו להגדרה הזאת. אבל הוא הציע מיד לתת מעמד של מיעוט לאומי לערבים בישראל, ואני סבור שגם מיעוט לאומי זה מונח שדורש הגדרה מאוד מדויקת, משום שאפשר לתרגם אותו לאפליקציות כאלה, שהם דומות גם למדינה דו לאומית.

אני מוכן לקבל את ההגדרה של מיעוט לאומי לערבים בישראל, אם באמת אנחנו נמצא ונוכל להגיע להסכמה לתכנים של מה שזה אומר.

מבחינתי, אם אנחנו נוכל להתקדם למשל לכיוון שלערבים בישראל יהיה לפחות את אותו מעמד שיש לציבור כמו הציבור החרדי, זאת תהיה התקדמות רבה מאוד. אולי כשנדבר על נושא האוטונומיה, אם נוכל להתקדם למצב כזה שיש להם מעמד דומה או זהה לציבור החרדי, זו

בהחלט תהיה התקדמות, זה יהיה שינוי משמעותי במצב הקיים של הערבים בישראל. אני חוזר לנקודת ההתחלה, אם כולנו נגיע למסקנה שהמסמך שהוא תוצר של הצוות הזה, הוא לא מסמך אולטימטיבי ואידיאלי וסופי אלא הוא רק עוד צד אינקרמנטלי או אפילו יותר מזה, לשיפור המעמד שלהם, דיינו ובלבד שתהיה עליו הסכמה.

אחמד סעדי: אני מוצא את עצמי מסכים גם עם סמי, גם עם עוסאמה וגם עם יצחק. אני רק חושב שצריך אולי להסתכל על הדברים מנקודת ראות אחרת. אחד הדברים שמפריעים לי בדיון הזה הוא הראיה של המציאות הישראלית האזרחית, כחוק של הטבע. הדברים הם חוק של הטבע וכל הדברים צריכים לבוא מתוך, מבפנים ולא לראות את ההשפעות הכלליות יותר.

ניקח את הדוגמה של השירות הצבאי. אני חושב שאלוף ציין את זה. אני חושב שכל הנושא של שירות צבאי והשאלה האם הערבים צריכים לשרת או לא, אני חושב שכל זה פאלס דילמה, אני חושב שאין כאן דילמה. אני חושב שחמישים אחוז לא יתגייסו, משום שישראל לא תוכל לגייס ולהחזיק צבא בגודל כזה. ישראל לא רוצה את כל המחזור אז בגלל זה היא הולכת ונותנת פטורים הולכים וגדלים. להציג את זה כאילו שהערבים ישרתו או לא ישרתו, ישראל הרי ממילא לא יכולה לגייס את רוב בני הנוער וגם לא תוכל לקיים את זה.

דבר נוסף, להגיד שירות אזרחי במקום שירות צבאי, אני גם חושב שזו פאלס דילמה, משום שצבא נותן מסלול התקדמות בזמן ששירות אזרחי לא נותן שום מסלול התקדמות. צבא הוא קריירה. מדברים בעיתונות, על כך שישראל הולכת לקראת צבא יותר מקצועי, צבא של שירות קבע, על התמקצעות של הצבא. על כן כל הנושא של שירות צבאי, הולך ומאבד מערכו, ובעיקר משתמשים בו כקריטריון של הפלייה. בני ישיבות מקבלים חלק מהזכויות של אנשי צבא בכלל. זה בעצם הנושא, כולו, שירות צבאי הוא פאלס דילמה ואני לא חושב שיש להעלות אותה יותר.

נוסף לכך אני חושב שאזרחות, כפי שהתפתחה בחשיבה הליברלית, היא לא רק זכות פוליטית של האדם. אני מסתמך על מאמר של מרשל, מאמר מאוד מפורסם מ-49, שבו הוא מדרג שלוש זכויות של אזרח, זכויות אזרחיות, פוליטיות, וחברתיות, כאשר הזכויות האלה אינן קשורות בחובות. זאת אומרת האדם יכול לקבל גם זכות אזרחית, גם זכות פוליטית וגם זכות חברתית, ללא קשר לחובות שהוא מבצע או לא מבצע וגם זה מוסיף לנושא של שירות צבאי.

דבר נוסף שבעצם גם קשור לזה ושצריך להסתכל עליו- אלוף הביא את הנושא של מגילת העצמאות ועאדל אמר, אני חושב שבצדק, שאתה צריך לקחת את כל הטקסט ולתת לו פרשנות, מה שנקרא הצגה מקיפה ולא רק לסמן כמה שורות. אני חושב שבמקום מגילת העצמאות יש לנו מקור אחד שהוא מאוד חשוב לכל הנושאים שסביבנו, כמו הגלובליזציה למשל. בגלובליזציה המדינה מצטמקת, יש יותר אינדיווידואליות, יש יותר ליברליזציה כלכלית וכן הלאה. אפשר להשתמש בתהליכים האלה, שהם תהליכים גלובליים, גם על-מנת להסתכל דרך התהליכים האלה פנימה. לנסות לפתור בעיות פנימיות לא רק באמצעות דברים שיש לנו בפנים אלא גם בעזרת תהליכים חיצוניים. למשל, מילטון פרידמן בא לכאן ואחת ההצעות המרכזיות שהציע לישראל כדי שתשתלב בכלכלה הגלובלית היא הפרטה של קרקעות. הפרטה עסקית של קרקעות, כחלק מתהליך של גלובליזציה, ואפשר גם לשלב את זה בנושא של יחסי העדות.

הנקודה המרכזית שהועלתה בדיון, בויכוח בין סמי ועאדל, לגבי עקרונות. גם אני מסכים שיש פערים די מרכזיים לגבי עקרונות שאולי אי אפשר לגשר עליהם, אבל לחיי היום יום יש דינמיקה משלהם. הייתי מעדיף שהמסמך, כפי שהציע יצחק רייטר, יבטא רעיונות של התערבות ודינמיקה, רעיונות לגבי דינמיקה הזאת של חיי היום יום גם בלי שנסכים על העקרונות אלא נדע שהעקרונות הם די בעייתיים ועל כן אנו נלך לדינמיקה של היום יום. הייתי מציע שבדינמיקה של היום יום נראה את התהליכים החיצוניים, הגלובליים, הבינלאומיים שעוברים על העולם וכיצד בעזרתם נוכל להשפיע על דינמיקה בין יהודים וערבים, כמו שהזכרתי בבוקר את כל הנושא של קרקעות. אמרתי, שאם יש הפרטה של קרקעות, אז למה שלא יעבירו חלק מהקרקעות גם לערבים וכך גם מצד אחד אנו פותרים בעיה מקומית ומצד שני גם משתלבים בתהליך גלובלי.

אלי רכס: אתה אומר אני הולך לתהליך הגלובלי, אבל אני עוקף את התהליך הלאומי המקומי.

אחמד סעדי: לא, אני אומר, אני משתמש בעקרונות של מה שקורה בעולם. הרי ישראל רוצה להשתתף בכלכלה גלובלית.

אלי רכס: על זה אפשר לומר שאתה נתלה באילנות גבוהים, מבחינה זו שאתה עולה על הצמרות ועוקף את בעיית השורש.

אחמד סעדי: אני אגיד לך, אפשר לנסח את זה ככה, באופן קונקרטי. נגיד שאנו תומכים בהשתלבות של ישראל בכלכלה גלובלית דרך עקרונות של כלכלה ליברלית, שמחייבת הפרטת קרקעות. הפרטת קרקעות פירושה שכך אתה בעצם פותר את הבעיה של אוכלוסיות שונות.

אלה בלפר: יש לי שתי שאלות לשאול אותך עאדל, אבל לא רק אותך, בעצם את החברים הערבים שלנו. עאדל, אתה אומר שוויון, ביטחון וזהות, שהמדינה שלך לא נותנת לך קבוצה או קבוצת זהות. עכשיו השאלה שלי, אם מדינת ישראל כמדינה מוצאת דרך להגדיר את

הערבים בישראל כמיעוט לאומי, האם אז זה נותן לך את תחושת הזהות והאם השילוב, כמו שסמי מציע את זה, בשילוב של שילוב ואוטונומיה, האם זו דרך יעילה מבחינתך לתפקודו של מיעוט לאומי כזה, או להגדרתו של מיעוט לאומי כזה? אם כן, אז עברנו כברת דרך גדולה, אם לא, מדוע לא?

זה שתי שאלות, האם הגדרתך כמיעוט הלאומי תענה לך על דרישתך ואז מה כמיעוט הלאומי אתה צריך- האם שילוב אוטונומיה זו הצורה של המיעוט הלאומי? תבין, אתה מיעוט לאומי. יש הבדל גדול בין היות אדם אדם לבין הנפקה של מסמך ותעודה ולגיטימיות וחוקיות וזכויות שניתנות מזה והגדרות שניתנות מזה. כל השאלות שדיבר מוטה במבוא שלנו היום, על כך שאנחנו מדברים על שוויון וכבוד. אז כל הסיפור של כבוד הוא לא סיפור של מי אני אלא איך מתייחסים אליי. לכן זה לא מספיק שאתה מיעוט לאומי. השאלה היא לגבי היחס הממוסד, המובנה, העמוק אל מיעוט לאומי, שזה כבר שאלות של מה זה סוברניות, מה זה ריבונות בכלל.

טלאל אלקרנאוי: יש לי הרגשה שישנם נושאים שאנחנו מנסים, כל הקבוצה הזאת, להתעסק בהם בכפפות של משי. כל אחד מנסה לעקוף אותם בדרך. ואני רוצה להגיד לכם, אנחנו עובדים על מסמך, ואנחנו צריכים לשאול את עצמנו לאן המסמך הזה צריך להגיע, למי הוא צריך להגיע. אם במסמך הזה אני צריך לשכנע את ידידי סמי סמוחה, שאני מכיר במדינת ישראל, שאני מכיר בזכותו של העם היהודי להקים מדינה במדינת ישראל, אז לא צריך לשאול אותי, אני מכיר בזה ואני מזדהה עם המדינה.

אם אני צריך לשכנע אותך שמדינת ישראל היא מדינת היהודים ומדינת הציונים כשאני אזרח, שאין לי בה שום דבר, ובסך הכל צריך להיות לויאלי ומזדהה עם המדינה שהיא לא שלי, אז בקטע הזה אני לא אשכנע אותך ואתה לא תשכנע אותי.

הנושא הזה לא מסתדר לחברים רבים כאן ולחברים אחרים. לא נוח לנו עם הנושא הזה. איפה אנחנו מוצאים את עצמנו בעניין הזה? האם אנחנו צריכים להיות רק נאמנים ומזדהים ואין לנו שום חלק בעניין הזה?

חלק מאתנו לא משרתים בצבא, חלק גדול, אבל נאמנים למדינה, אחוז האנשים שפגעו בביטחון מדינת ישראל הוא אחוז לא גדול אפילו מאחוז היהודים שפגעו בביטחון מדינת ישראל. זו נאמנות, שאנחנו הוכחנו אותה הלכה למעשה.

מיכאל איתן: זה נקודה סטטיסטית, זאת עובדה מדעית מה שאמרת עכשיו.

אני לא אומר מדעית.

טלאל אלקרנאוי:

זה משהו שחוזרים עליו אחר כך כולם מאמינים בו.

מיכאל איתן:

אני יכול להגיד לך שישנם יהודים שניסו לפגוע בביטחון מדינת ישראל בממדים גבוהים יותר, בקשרים עם איראן ועם עוד מקומות אחרים, שערבים מישראל עדיין מהווים פרומיל של פרומיל מהם. אני מדבר על המשמעות של זה מבחינה איכותית.

מיכאל איתן:

רציתי לדעת אם זאת אמירה אקדמית או אמירה פוליטית.

טלאל אלקרנאוי:

אני נמצא פה בפורום של אקדמאים ואני אולי אנאלפבית. איפה המעמד שלנו בנושא של הזכויות, הזכויות שלנו על האדמות, ולא צריך פה הפרטה, צריך להכיר באדמות של האנשים שמחזיקים בבעלות, בטאבו, בזכויות על קרקע, במאות אלפי דונמים, שלא יכולים להיכנס אליהם ברגל והם הפכו להיות אדמות מדינה. האם אנחנו על תקן חשודים? אם יכול להיפתח סניף של מוסד כלשהו ביישוב הערבי, של משרד הפנים, של ביטוח לאומי, של שירות התעסוקה, לא יכול להיות שמתוך יישוב של שלושים, ארבעים אלף תושבים, לא ימצא בן אדם אחד תושב המקום, שימלא את הפונקציה הזאת, וצריכים להביא מישהו יהודי שישב בתוכו. זו לא חשדנות?

השאלה היא שאלה מסובכת וקשה. לכן המסמך שאנחנו צריכים להחיל אותו, אם אנחנו חושבים על מסמך, האם המסמך הזה לוקח בחשבון, את חלקנו במדינת ישראל, מדינת היהודים ומהו מעמדם של ערביי ישראל בתוך הקטע הזה. אי אפשר לדרוש ממני לויאליות והזדהות עם המדינה, כאשר אני רק אזרח המדינה והמדינה היא לא שלי. אי אפשר לעשות זאת. אני לא אוכל לצאת לרחוב, לבית הספר, לאוניברסיטה, ולשכנע: רבותי במסמך הזה שאנחנו עבדנו עליו, מספיק זמן, נשארה הגדרת מדינת היהודים, מדינת הציונים, אנחנו אזרחים ועדיין חלקנו גם לא אזרחים. שכן ישנם עדיין ערביי ישראל שאין להם אזרחות ישראלית, יש להם תעודת זהות, אבל אין להם אזרחות.

אני מתלבט בנושא הזה ואני לא מוצא את התשובה המתאימה בנושא הזה, במסמך הזה שאנחנו צריכים להכין, איפה אנחנו נמצאים בשאלה של מדינת העם היהודי ומדינת כל אזרחיה. אני לא מוצא את השילוב. עדיין לא מצאתי שכנוע ואני לא חושב שיש מישהו שישכנע אותי להשלים עם העובדה הזאת ועם השאלה הזאת בנושא של מדינת העם היהודי ואיפה אנחנו בקטע הזה. לא אשתכנע, לא אשלים עם זה, אמשיך להיות אזרח מדינת ישראל, אבל לא שלם עם זה. חד משמעית לא שלם עם זה.

ראסם חמאסי: אני מצטער, האמת שקראתי את המסמך שחולק. אני אומר

פשוט, אני לא מוכן לחתום עליו. פשוט נקודת המוצא שלו לא נכונה, התכנים שלו לא נכונים, המסר שלו לא נכון. כל המרכיבים האלו, פשוט לא מבטאים את המאוויים שלי. הבסיס שלו הוא

נקודת המוצא של מגילת העצמאות, שאם הייתי ב-47' פשוט לא הייתי חותם עליה. כאשר ב-1999 כשבאים ונותנים לי את הבחירה, אז אני כבר מתנהג בצורה אחרת. עכשיו אני בעל אפשרות בחירה והשאלה שנשאלת, קודם כל את החברים היהודים, לגבי החברים הערבים, המיעוט, היא איזה ערבי אתם רוצים: האם אתם רוצים ערבי גאה, האם רוצים ערבי שותף, האם רוצים ערבי שיתרום או אתם רוצים איזה בן אדם חלש, מובס, שלא מרגיש שהוא יכול לתרום. אם אתם רוצים את החלק הראשון, אז אפשר לדבר ולהמשיך לדון, אם רוצים את החלק השני אז חבל על הזמן.

ערבי גאה, יש לו מורשת, יש לו מאוויים, הוא גאה בציוויליזציה שלו. מאוויים, שקודם כל באים מהרמה של האישיות ואחר כך יורדים לרמה הלאומית ולרמה של המשפחה הבודדת.

מה עם המאוויים הלאומיים של ערביי ישראל גאה?

מיכאל איתן:

ראסם תמאיסי: אני אסביר. אל תדאג, אני לא בורח. אני אענה לך, כי אני גם מכיר בנסיבותיו. קודם כל צריך להגדיר איזה ערבי אתה רוצה. והשאלה הנוספת, למה אנחנו צריכים תמיד להיכנס להגדרות של אידיאל פוליטיקס, כאשר אנחנו יודעים שהריאל פוליטיקס הוא אשר מנהל את החיים של האנשים. ובריאל פוליטיקס, אנשים סובלים ואנשים פשוט מרגישים את ההפליה כלפיהם. אנשים בכפר קנא וברהט, השאלה של מדינה יהודית או לא מדינה יהודית, אם לא הייתה משפיעה באופן ישיר על הקצאת משאבים, על מסלולי מוביליות, על הזדמנויות, לא היה אכפת להם ממנה. מה מפריע לו אם תקרא לה מדינה יהודית? אבל כאשר הוא רואה שהדבר הזה מחלחל לרמה המקומית ביום יום אז הוא אומר כנראה שזה בגלל שהם מגדירים את זה. בוא אני אאבק למעלה, גם בחוק ואז כנראה שאם אני אאבק למעלה זה ירד למטה, אבל זה לא בטוח. אנחנו יודעים שגם במדינות אחרות, ששינו את ההגדרות שלהם, שינו את המונחים שלהם, למרות זה המשיכה ההפליה והמשיכו התהליכים הקודמים.

אני חושב, שבמסמך שמדברים עליו כאן צריך לצאת מהמצב של מאוימות. מיכאל איתן, איזה ערבי אתה רוצה? הוא רוצה שאני אגיד שהמאוויים הלאומיים הם עצמאות. ככה אני מפרש את זה. מותר לי לפרש. אני שמעתי אותך הרבה, לא כאן. אבל אני מבין את הראש.

מה קורה כאן? תמיד יש את המצב של המאוימות. למה אנחנו יושבים כאן? הערבים מרגישים את עצמם מאוימים והיהודים מרגישים את עצמם מאוימים מהערבים, לא משנה שהם חזקים, הם חזקים אבל הם חלשים. והערבים, אומנם הם מיעוט, אבל הם מרגישים שהם מאוימים וכתוצאה הם מדברים על הביטחון, מדברים על השוויון. מתוך מצב המאוימות צריך לקבוע עקרונות איך לצמצם את המאוימות הדו סטירית. המאוימות הדו סטירית צריכה לקבוע. בכלל לא אכפת לי, ממה שאמרת טלאל, על הזדהות או על נאמנות. אני לא רוצה להיות נאמן למדינת ישראל. יש חוק במדינה הזאת, אני מוכן לשמור אותו באופן מלא לחלוטין. אף אחד לא יכול להגיד: אני נאמן לאלוהים או אני לא נאמן לאף אחד. אני נאמן לאלוהים ואני אומר שגם יש חוק, ואני לא מוכן לסטות ממנו מילימטר. אבל באופן שקוף, באופן ברור, החוק הזה צריך לאפשר לי מוביליות ומסלולי התקדמות כמו לכל אדם במדינה הזאת.

אני לא חושש לשרת בצבא- אחר כך כשאני אגיע לצבא אז אני אאבק להגיע לדרגת סגן אלוף ואלוף, לא משנה. אז אני אאבק למוביליות. אבל המסגרת הבסיסית שנבנתה היא מלכתחילה מופלית ואז תחום התוצאה שלה קובע כאילו אני אשם בו. אני בכלל לא אשם בו. אני באתי כמובס, ירשתי תבוסה, אכלתי אותה ב-48'. ניסיתי להילחם קודם ולא הצלחתי. בסדר, אז נקבע תנאים. בתנאים האלו יש כללי משחק בין חזק לבין חלש. אם כללי המשחק צריכים להישמר, אז אוקיי, ממתנינים. אם רוצים לשנות את כללי המשחק על ידי יצירת מנגנונים שמאפשרים לייצר חברה אזרחית, חברה של חוק, אז כאן צריך לראות ויתורים בין שני הצדדים ופשרות. והפשרה שאני רוצה היא פשוט לקיים חברה אזרחית שיש בה חוק כמסגרת על. לא אכפת לי, אם אתה יהודי, אני ערבי, אני מוסלמי, אתה יהודי או נוצרי, לא אכפת לי, לא מעניין אותי, אבל יש מסגרת משותפת שמאפשרת לי פשוט בהתקדמות. הדבר הזה היום לא קיים וכנראה שגם בעשור הבא ואחרי הבא, היהודים לא יהיו מוכנים לכך כי יש להם חששות. תמיד השאלה הזאת של 'נדמה לי וימה יעשו לי והם יגדלו והם יתרבו והם יעשו ככה והם יעשו לנו תמיד את המוות'. תסתכלו מה קורה בירושלים- פשוט עושים טרנספר. תסתכלו מה קורה בלוד- מה הבעיה של מדינת ישראל לבוא להגיד לאנשי לוד, חבריה, בואו נכיר בתוכנית בית סנין ונעשה לגיטימציה, הרי רוב הבתים בנויים. אבל בא ראש העיר, ראש העיר החדש של לוד, מהליכוד, ואומר: אני רוצה לתת לכם להקים עיירה נפרדת, לא רוצה שתהיו אצלי. למה? כי הוא רוצה את לוד עיר יהודית, רמלה יהודית ועכו יהודית. התפיסה הזאת היא מאפשרת לי תמיד להגיד, חבריה, כל הכבוד שאתם יושבים כאן, אבל הם לא רוצים אתכם. אני חושב שהיהודים צריכים להבין ולהכיר בעובדה שכאן יש אנשים שותפים, לא רק שותפים בהגדרה של המדינה, אלא גם שותפים בחיים של המדינה, ביצירה של המדינה, בתל"ג של המדינה וצריך לקיים חוק שמתחשב בצרכיהם המיוחדים, במאוויים הלאומיים והדתיים. הדברים האלה צריכים להיות נר לרגלי כל מסמך שאפשר לעשות אותו. אני בטוח, אלי, שדברים כאלו, אם תבנה אותם ברוח של העקרונות האלו, רוב הערבים יחתמו עליהם, אבל אני לא בטוח שרוב היהודים יחתמו עליהם.

חשובה מאוד הזכות ולא צריך לדבר על הזהות, אני ממשיך להיות בזהות שלי כשאני חושב עליה.

מישהו יכול להבטיח את הזהות לאלף שנה קדימה? נשכח מזה. כל מסמך מדבר על תקופה מסוימת, על עשרים-שלושים שנה. אם אנחנו בתכנון שהוא תכנון ארוך טווח, אז מדברים על עשרים וחמש שנים מקסימום, שאפשר לצפות אליהן. מה גם שבתקופה של גלובליזציה, בתקופה של תהפוכות, צריכים לבנות את המסמך בהתאם לעקרונות שנראים לנו ואפשר להנהיג ולחנך את הילדים שלנו בהתאם להם. אחד העקרונות המאוד מרכזיים של המסמך הזה, צריך להטמיע אותו במערכת החינוך. כל עוד שאנחנו מחנכים, מייצרים במפעל הזה של משרד החינוך את העקרונות של הבדלות של המאוימות יש בעיה, גם בצבא, ככור היתוך. כי כור היתוך שהוא מייצר אנשים שהם מייצרים את הבדלנות מלכתחילה וחשוב מאוד לעשות את זה.

יש תנועות בקרב הערבים בישראל שמדברות על נושא של הפליטים, הכפרים הנטושים. פשוט אנשים מרגישים שהם רוצים לדבר. שיש זכויות שהן בתחום הטיפול, שאנחנו יכולים לדבר עליהן. למה? כי כבר מ-1988 קיבלו את המסר מאש"פ שאתם כבר ישראלים, תסתגלו עם התוכן. הניסיון נגמר עם כינוס מדריד 1991 כשמוחמד מיערי ניסע להיכנס, לנסוע למדריד, ואמרו לו שב בשקט ורביץ אמר לו שזו בעיה פנימית. גם על פי בקשה ישראלית, וגם על פי בקשה של אש"פ, משני הצדדים היו מסכימים למצב כזה, שאנחנו אזרחים של מדינת ישראל והסוגיות שלנו צריכות להיות מטופלות בתוך המסגרת הישראלית, כל עוד מדינת ישראל אומרת שהיא רוצה לקיים לנו את התנאים ואת הצרכים שלנו.

מיכאל איתן:

אם אתה היית יכול לבחור, מה היית בוחר?
וודאי שבמדינה פלשתינית. אני אומר לך, אני אומר את זה

ראסם תמאיסי:

בגלוי. השיוך, זה הכוונה שלו.

מיכאל איתן:

אני הייתי בזמנו, בין חלק מקבוצה שלחברי הכנסת של העבודה מול קבוצה של חברי כנסת מהליכוד, שגיבשה את המסמך שאחר כך קראו לו איתן ביילין או ביילין איתן. הדיונים נמשכו הרבה מאוד זמן ודנו בשורה ארוכה של נושאים ומה שיצא זה שמועה שמישהו אמר שיש איזושהי כוונה להציע לפלשתינים לעשות שינויים הדדיים ובין השאר להחזיר חלק מטייבה למשל. אז הייתה התקוממות, התנפלו עלינו ערביי ישראל ולא היו מוכנים בשום פנים ואופן אפילו לשמוע על זה. לא מדובר פה בטרנספר, לא מדובר בהעברת אדמות, רק במסגרת של ההזדהות.

אלי רכס:

שזה יהיה בתמורה להכרה בהתנחלויות.

אז הם אמרו איך אתם משווים אותנו לסטטוס שלהם, אלה

קריאת ביניים:

שמה זרים ואנחנו בני הארץ.

מיכאל איתן:

זה לא עלה מעניין ההתנחלויות. זה עלה בתחושה הסובייקטיבית שלהם, שהם רוצים להיות אזרחי מדינת ישראל על הרע שבה, עדיף להם מאשר להיות אזרחים של המדינה הפלשתינית, לפחות בשלב הנוכחי.

ראסם תמאיסי:

אני אומר לך את דעתי. אם אנחנו רוצים להיות כנים, כל ערבי, אפילו באום אל פאחם, אפילו בכפר קנא, אם היה יכול להיות תחת המדינה הפלשתינית היה שמח להיות.

מיכאל איתן:

אנחנו לא שמים לב. אבל מה שעולה כאן, אולי עולה כאן במלוא משמעותו, הוא שהדיון הזה הוא גם על זהות הערבי הישראלי, שגם הם מחפשים את זהותם וגם אצלם אין תמימות דעים, זה לא ברור להם עצמם.

ראסם תמאיסי:

בנושא של הזהות, האדם המודרני, מיכאל איתן, יש לו ריבוי של זהויות, ואני אומר לך יש לי ארבע זהויות. אני מוסלמי בדת שלי, אני ערבי מבחינת שפה וסוציאליזציה, פלשתיני מבחינת הלאום, והאזרחות ישראלית. אני לא רואה שום סתירה בין אחד לשני אלא אני רואה את זה כאחד משלים את השני. אני אומר לך, אני מוכן לקיים את החוק במדינת ישראל. אין לי שום בעיה עם זה. אני אומר מה שאני חושב, אני לא בא לא לתקן כאן ולא לתקן כאן, אני אומר מה שאני חושב. אני רק רוצה לסגור עם נושא הזכות.

בהקשר של קרקעות יש כמה הבחנות שאנחנו צריכים להבחין ביניהן. יש הזכות הקניינית, פשוט להיות בעלים. במקרה של הפרטה אפשר לעשות את הזכות הקניינית כתוצאה מפעילות של הפרטה, אבל יש את הזכות גם למה שנקרא לנהל את הקרקע. בהרבה מקרים יש לך זכות קניינית, אבל אתה לא יכול לנהל את הקרקע, וכתוצאה מזה המעמד שלך הוא כאילו מעמד שאין לך קרקע. זכות שלישית, מה שנקרא זכות תכנונית. יש לך זכות קניינית וזכות ניהולית אבל לא בהכרח יש לך זכות תכנונית וכתוצאה מזה אתה סובל. אחת הסוגיות שנמצאות על סדר היום של הציבור הערבי והישובים הערבים בעצם, היא הזכות התכנונית. היום אומנם הקרקע בבעלותם, אומנם הקרקע בתחום שיפוט של חלק מהרשויות, אבל הם לא יכולים לתכנן ולאפשר פיתוח ליישוביהם בהתאם לצרכים. לכן, צריך לדעתי במסמך הזה לקבוע עיקרון שמדבר על נושא הזכות לנהל בהתאם לצרכים. הדבר הזה מאוד חשוב- לתת לאנשים הרגשה שהם יכולים להיות שותפים לא רק ברמה הצהרתית, אלא ברמה של התוכן שמרגישים אותו יום יום.

אליעזר דון יחיא:

אני מאוד מסכים עם מה שאתה אומרת. עם כל מה שעומד מאחרי זה, עם המסקנות האופרטיביות. אני מאוד מסכים. אני באמת חושב שלא כולם חייבים להזדהות מבחינה רגשית עם המדינה. המדינה רשאית לצפות שיקיימו את חוקיה, זה בהחלט כן.

אני שומע ממך, שאתה בהחלט מוכן לזה. עכשיו, שאתה תזדהה רגשית עם מדינה שמגדירה את עצמה כמדינה יהודית, אני בכלל לא יכול לצפות ממך.

לא רק אתה. יש יהודים רבים במדינת ישראל ומחוץ למדינת ישראל, שהם לא מזדהים עם המדינה מבחינה רגשית. זאת אומרת רובם מקיימים את החוקים. אני מדבר על החרדים- מדינת ישראל היא לא מוקד הזהות שלהם. הם חושבים שמדינת ישראל היא לא מדינה יהודית, כפי שהם מבינים את המושג מדינה יהודית. ואני לא חושב שחייבים לבוא בתלונות על כך, זו זכותם. הייתה סערה גדולה על כך, אמרו ששלושים מחברי הכנסת לא שרו את התקווה. אני חושב שמתוך כבוד אפשר וצריך לצפות שאדם יעמוד כאשר שרים את התקווה, אבל ללכת ולעקוב אחריו האם הוא שר או לא שר, בין אם הוא ערבי, בין אם הוא חרדי או מישהו אחר, אני באמת חושב שזה לא לעניין.

אני אומר שוב, גם יהודי בארה"ב, המדינה בהחלט רשאית לתבוע ממנו שהוא יקיים את חוקי ארה"ב, אבל יש יהודים בארה"ב שהם לא מזדהים עם ארה"ב ולא מרגישים שזו המדינה שלהם. אני חושב שהיום זה מקובל. פעם, הייתה באמת תקופה שהייתה בעיה של נאמנות כפולה- אמרו על היהודים שהם מדינה בתוך מדינה ושהם צריכים להחליט לאן הם שייכים ועם מי הם מזדהים. אני חושב שכיום זה לא כך, לא בכל המקומות. אבל בכל אופן נדמה לי שהגישה, ואני חושב שצריך לאמץ אותה גם לגבי המיעוטים שבתוכנו, בין אם זה מיעוט ערבי, בין אם זה מיעוט יהודי, נאמר חרדי, היא שאפשר וצריך לצפות מהם שיקיימו את החוקים כלשונם וככתבם. אבל זה שהם ירגישו נאמנות והזדהות עם המדינה, עם סמלי המדינה, אני לא חושב. אני לא חושב שזה צריך להיות. מאוד לא אהבתי למשל את הסיסמא של המפד"ל- "לתת את הנשמה למדינה". אני הצבעתי בעד, אני חייב לומר. שואלים כאן, אם יש כאן אנשי ימין, אני לא יודע איך מגדירים את זה. מדינה היא לא מולך ולא חייבים לתת לה את הנשמה. מי שרוצה בבקשה. צריך בהחלט לקבוע ציות לחוקים וצריך לתת תמורה. התמורה לדעתי לא חייבת להיות דווקא על ידי שינוי ההגדרה היהודית של המדינה שהיא חשובה מאוד להרבה יהודים ובתוכם אני, אבל בהחלט צריך לתת הרבה יותר הרגשה של שוויון, של שותפות, זה כן. ישנם דברים שהם זועקים לשמים, שחייבים לתקן אותם. אבל אני חושב שצריך להבחין בין זה לבין השאלה שהיא העקרונית של מהות המדינה וכו'. בכל מקרה, יש הרבה מה לתקן לפני כן.

מיכאל איתן: אני שמחתי על ההזדמנות להיקרא הנה, כי זה בא במקביל לאיזשהו תהליך שאני בעצמי עובר, ביחס להתגוננות על התחום שבו אני עוסק, בתחום הפוליטי בתוך הליכוד. לליכוד יש מסורת של שנים ארוכות, שהוא כמו כל המפלגות מחזר אחרי הקול הערבי. אז איך הוא עושה את זה? הוא משתמש באמצעים השלטוניים, בטובות הנאה כאלה ואחרות, ומתייחס מראש לציבור הערבי כמקום שבו הוא צריך לקבל את השלושה, חמישה אחוז קולות על ידי ממצאים חומריים. מה שחשבתי זה שהליכוד החדש במסגרת הערכות חדשה, לא יכול להתעלם מהציבור שהוא ציבור ענק של מדינה שאנחנו רוצים להיות בה מפלגה מרכזית. מפלגת הליכוד צריכה לעשות רביזיה במחשבה ביחס לציבור הזה. אני מחפש ואז אמרתי, אני צריך לחפש ערבי גאה, כמו שאמרת, שמוכן להיות חבר ליכוד גאה. אני יודע שזה נשמע לך מאוד מצחיק.

גם מבייש.

קריאת ביניים:

מיכאל איתן: אדם שיגיד שאני ערבי, שאני גאה בזה, ואם אמרת מקודם שיש לך ארבע זהויות, אז שתהיה לו זהות חמישית- הוא יגיד אני גם ליכודניק. יגיד אני גאה בזה שאני שייך למסגרת המוסלמית, האיסלמית, אני גאה בזה שאני שייך למסגרת הערבית, כדובר ערבית. אני גאה בזה שאני שייך לציבור הפלשתיני, תיכף נדבר על זה. אני גאה על זה שאני אזרח במדינת ישראל ואני שמח להיות חבר בליכוד ואין סתירה בין הדברים. אני מתלבט איך זה יכול לקרות. אולי אבן הבוחן לעניין הזה או הקו שעליו אני צריך להחליט זה האם כל זה יכול להתקיים גם במסגרת מה שהליכוד כמפלגה לאומית לעולם לא יוכל לוותר עליו וזה תפיסת המדינה הלאומית-מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי, הדמוקרטי, מדינה דמוקרטית של העם היהודי. היום רוצים לרדת מהנוסחה של מדינה יהודית דמוקרטית- אני לא בטוח שצריך.

זה בעצם גם לדעתי איזשהו קו. ברור מאוד שיש מגמות בציבור הערבי וגם בציבור היהודי של חיפוש פשרות. אני שמעתי עכשיו איזושהי פשרה, גם מדינה של אזרחיה וגם מדינה יהודית. נאמר כאן בצדק, על ידי עאדל, שזה ניסיון לברוח מהבעיה. זה כמו שמדינה יהודית דמוקרטית זה שני קטבים, שלא יכולים להתישב אחד עם השני, אלא זה מבטא שאיפה. הייתי אומר שמי שקורא למדינת ישראל מדינה יהודית דמוקרטית הוא אדם שאומר שמדינת ישראל לעולם לא תהיה במלוא המובן מדינה דמוקרטית ובמלוא המובן יהודית ולא מחפש את הפשרה בין שני הקטבים האלה.

פשרה או סינתזה?

קריאת ביניים:

מיכאל איתן: סינתזה. דיברו כאן על ירידה בזרם הכלל עולמי של מדינת הלאום ומידת הלאומיות, אני חושב שזה נכון שאנחנו מזהים את זה, אבל זה בשינויים בטווחים של עשרות שנים וזה לא מעניין אותנו כאן כרגע. יכול להיות שיום אחד ההתארגנות של הקהילה

האנושית תהיה שונה. אני חושב שהיא תהיה שונה. יש לזה סימנים. דרך אגב אנגלית כנראה תהיה השפה שכולם יצטרכו ללמוד. אני יודע כיום, כחלק מקהילת האינטרנט, שזה חוצה גבולות ויוצר ממדים חדשים וחברת המידע, אבל נעזוב את זה, זה לא מעניין אותנו כרגע לדעתי. זה דברים שישפיעו ומשפיעים גם היום, אבל הם לא רלוונטיים למסמך שאנחנו צריכים לנסח כאן. אני הייתי אומר שאפילו שגם הפתרון של האזור שלנו, שבו כל האזור הזה יסתגל מבחינה מדינית, ביחידות המדיניות השונות הוא לטווחים של שנים רבות, גם זה ייקח עוד קצת זמן. לפחות מספר שנים משמעותי, אם אנחנו צריכים להגיע למצב שנגיש שיש לנו שלום אמת עם מצרים, עם סוריה, עם לבנון, עם הפלשתינאים. ובינתיים יש לנו בעיה כאן, במדינת ישראל, עם הציבור של ערביי ישראל. לדעתי, אם אנחנו מנסים לחפש איזשהו מסמך שיבטא גישה חדשה או גיבוש של התהליכים שקרו מיום קום המדינה עד היום ויעשה איזשהי רביזיה, אז א', לא חשובה כרגע הכותרת, צריך לעשות רשימת נושאים ולנסות להביע עמדה לגביהם, ומתוך הפרט נגיע אל הכלל ואולי אז נמצא את הכותרת המתאימה. צריך לעשות ניסיון כזה. וזה גם לא נורא, דרך אגב, אם נמצא שיש חילוקי דעות. בחלק מהדברים בטוח שנמצא. ויכול להיות שבתוך חילוקי הדעות נוכל למצוא נוסחאות מגשרות.

אמרתי שיש כאן את עניין הזהות של ערביי ישראל. הם בין השאר מחפשים גם את הזהות שלהם. אני לא יודע אם הם מוכנים. אני לא בטוח, אבל אולי היה לי היום יותר קל, אם היו אומרים לי תשמע מיקי, אנחנו מוכנים לוותר. אנחנו רוצים להיות פלשתיניים. אנחנו גרים בישראל, בוא תמצא לנו סידור. יש כבר ישות פלשתינית, אולי תהיה גם מדינה, אז בואו תעשו הסכמים בין המדינות, תמצאו את הסידור לגבי מה המעמד שלנו, אנחנו נצביע לפרלמנט שם, מבחינת הסמל, ופה אנחנו נהיה אזרחים טובים, נשמור על כל החוקים ונמצא איזה פתרון לבעיה הזאת. אולי זה היה מקל עליי. אני לא בטוח שזה מה שהם רוצים. ואז צריכים לחפש אלטרנטיבות אחרות. ובאלטרנטיבות האחרות, אני אומר לחברים הערבים שנמצאים כאן ואני מבין את התחושה שלכם, אתם מקסימליסטים. אמר כאן עאדל, בלי שום היסוס: אתם רוצים לדבר על הפרדה, אתה רוצה להציע לי את הפתרון הזה, בבקשה. אז אני רוצה הגדרה טריטוריאלית יותר רחבה. אני רוצה, שתחזרו להחלטת החלוקה ואז יש על מה לדבר. אני מציע לכולנו שנחשוב בשביל מה אנחנו רוצים את המדינה, מה המדינה צריכה לספק בסופו של דבר. היא צריכה לספק צרכים של הפרט ולפרט יש צרכים אישיים של עצמו, יש לו צרכים חומריים ורוחניים. חלק מהם באים כתוצאה מאיזשהו תהליך שהוא עובר, של סוציאליזציה, של הפנמת ערכים מסוימים. אבל אנשים עושים פשרות בחיים. אתם מוכרחים לעשות את הפשרה. העניין הלאומי, שאתם תקבלו את מדינת ישראל כמדינה של כל אזרחיה הוא לא אמיתי. אתם רוצים אותה כמדינת פלשתינאים. אתם לא מעיזים להגיד את זה עכשיו. זאת הערכתי. אתה יודע מה, אני לוקח את דבריי חזרה. הוא אומר שאני מאוים מזה. אני חושב שזה המצב, שזה מה שעומד בסופו של דבר מאחורי הדברים. והראיה, שאתם אומרים את זה גם אם תקום, מה שאני מציע כפשרה, ישות פלשתינית, שתהיה מדינה או תהיה ישות אחרת. לדעתי, אתם יכולים בזה לקבל את המענה לצרכים של כל פרט ופרט להגדרה עצמית לאומית. אבל בתוך מדינת ישראל לא יקרה שום אסון אם אתם תחנכו את הילדים שלכם ואת עצמכם להילחם על כל הזכויות שלכם כאזרחים במדינה שרוצה להיות מדינה דמוקרטית, למעט דברים מסוימים שאתם צריכים להשלים אתם מראש, שתהיה בהם הפלייה, כי זאת מדינה יהודית. אבל המדינה היהודית הזאת יכולה לתת לכל פרט ופרט מוביליות, והגשמה אישית אולי יותר טוב מהמדינה הפלשתינית אם נעשה את שיווי המשקל והאיזונים.

למה לא עם האזרח היהודי?

עאדל מנאע:

אדרבא. אני לא אמרתי לא עם האזרח היהודי. אבל אני אמרתי

מיכאל איתן:

בראש ובראשונה באלטרנטיבה שלך, כי אתה מגדיר את עצמך כפלשתיני. הדעה שלך כפלשתיני היא טובה עד לנקודה הזאת שאתה עושה גם את החשבון האישי שלך, כמו כל אחד מאתנו. יש הרבה יהודים שמגדירים את עצמם ציונים נהדרים, אבל הם יושבים בארה"ב, לא רוצים לבוא למדינת ישראל בשום פנים ואופן, כי אדם עושה ברירות, יש לו צרכים, לספק את הצרכים הכלכליים, הפיזיים שלו, החומריים ויש גם צרכים רוחניים. אז עושים איזונים, מה אפשר לעשות?

אני רוצה לסכם ולומר כך: מבחינתי מדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי, והיא צריכה להיות מדינה דמוקרטית, היא צריכה לתת לערביי ישראל תחושה שהם יכולים לחיות כערבים גאים במדינת ישראל ולקבל את זכויותיהם. זה מאבק של הרבה שנים. זה לא ילך מהיום למחר, כולנו יודעים את זה. אבל צריך לקחת אותו, לתפוס את השור בקרניו ולהתחיל להיאבק. אם רוצים להצליח בו לדעתי צריכה להיות מוכנות של הציבור הערבי לבוא ולומר אנחנו מוכנים לקבל את מדינת ישראל כמדינה יהודית בתנאי שתהיה גם דמוקרטית ושנוכל למצוא את מקומנו בה, כולל שירות בצבא, כסמל. אתה אמרת מקודם שלא יצטרכו. הבעיה היא לא מה מדינת ישראל צריכה, היא לא צריכה שאתה תבוא לצבא בגלל שהיא צריכה שבדיוק אתה תגן. היא צריכה שאתה תבוא לצבא, על מנת, כמו שאמרת, שלא אתה תגיד ולא אני אגיד, שצבא זה מחסום מבוביליות החברתית במדינת ישראל.

הבן שלי יהיה טייס אף 16?

אחמד סעדי:

מיכאל איתן: אני אענה לך. קודם נתחיל- דרוזים לא התחילו בתור אלופים, אלופי משנה או מח"טים. היום יש דרוזים מח"טים. נתחיל. השאיפה שהוא יהיה טייס של אף 16. אבל צריך להתחיל מאיזשהו מקום.

דוד קרצ'מר: אתה מדבר על צורות הפלייה מסוימות, שאתה אומר שהן בעצם נובעות מעצם קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית. אתה יכול לפרט?

מיכאל איתן: אני אתן דוגמא, זכות השיבה, האזרחות, למשל.

דוד קרצ'מר: חוץ מחוק השבות.

מיכאל איתן: אתן דוגמא נוספת, חגי ישראל, השפה העברית.

דוד קרצ'מר: אתה מדבר רק על סמלים.

מיכאל איתן: בוא לא נשלה את עצמנו. סמלים הם אחר כך גם בסיס להפליה כלכלית מסוימת כזאת או אחרת, ליכולת השתלבות.

דוד קרצ'מר: בחלק גדול ממדינות אירופה הצלב הוא הסמל של המדינה, אני לא רואה שליהודי יש פחות סיכוי להצליח מבחינה כלכלית בשבדיה?

מיכאל איתן: זה לא ברור לכם שליהודי יש פחות סיכוי להצליח במדינה אירופאית מאשר לגוי? לא, אתם לא מסכימים לזה?

דוד קרצ'מר: היום יש יהודיה שהיא נשיאת שוויץ.

אליעזר דן יחיא: כשאני הייתי באנגליה, בקבינט שאז היה של תאצ'ר, שירתו חמישה יהודים, שזה פי עשרה או עשרים או חמישים מהאחוז שלהם באוכלוסייה. ואנגליה היא וודאי לא מדינה יהודית, היא בעצם מדינה נוצרית, בין אם היא אומרת את זה, בין אם היא לא אומרת את זה. המלכה חייבת להשתייך לכנסייה האנגליקנית.

דוד קרצ'מר: זו שאלה מאוד משמעותית, משום שאם אתה מדבר רק על סמלים, זה דבר אחד. אבל אם אתה מדבר על דברים יותר ישומיים, למשל הנושא של הקרקעות, שזה הנושא הכי רגיש, אז זה דבר אחר לחלוטין.

מיכאל איתן: אני מאמין שאפשר להגיע בנושא הקרקעות לפשרה הגונה והוגנת. מבחינת קרקעות צריך לתת להם את האפשרות לחיות כמו כל אזרח במדינת ישראל, ללא שום הפלייה.

אני רק אומר פעם נוספת, ברגע שאתם מדברים על סמלים, אין ארוחות בחינם. העדפה של סמל מובילה לאיזשהו מצב. אבל אפשר איכשהו לחיות עם זה. זו דעתי.

קריאת ביניים: אולי נצא עם אמנה בנושא הקרקעות?

מיכאל איתן: יהדות ארה"ב- זה לא משנה שנגיד שיש פורמלית שוויון מלא. אבל כל אחד יודע שיש בעיה לקתולי, או ליהודי, להיבחר בארה"ב לנשיא. אז זה בתחושה. מה איכפת לבן אדם אם זה כתוב בחוקה או זה קיים בתחושה.

דוד קרצ'מר: זה משמעותי ביותר אם זה כתוב בחוקה, אם זה מעוגן חוקתית או אם זה חלק מהמציאות הפוליטית.

מיכאל איתן: אני מסכים אתך. אני מציע שנמחק את ההגבלות האלה אם הם קיימות במקומות שבהם הפלייה פורמלית. אבל אני אומר שלסמלים במדינה יהודית יש משמעות. אני מנסה להסתכל על עצמי כמיעוט לאומי. אם אני הייתי חי כמיעוט לאומי באיזו ארץ, הייתי מקבל שיהיה איזה הבדל מסוים, שיהיה לי פחות נוח, פחות יכולת. זו תחושה, זו הרגשה, זה יהיה קיים. מה אני יכול להגיד? זה אחרת להיות בעל בית מאשר לגור בשכר דירה אצל מישהו. מה הוא יכול לעשות, ככה זה החיים. למרות שבעל הבית לא בא, הוא לא מעניין אותי, אני לא רואה אותו, ובכל אופן כשהבית שלי אני מרגיש אחרת מאשר כשאני צריך לשלם שכר דירה.

אלה בלפר: ההגדרה של מיעוט לאומי בתוך מדינה, שהוא אזרח בה, זה לא שהוא שכיר בדירה, הוא בעל בית.

מיכאל איתן: אני לא הצעתי הגבלה. שאלת אותי בתחושה, ואני אומר לך שלהיות מיעוט לאומי זה לא טוב ואף אחד לא רוצה להיות, ולא סתם. זה לא בגלל שקוראים לזה מיעוט. אבל צריך לצמצם את ההפליה.

במקום לחיות במישור התיאורטי, ולפחות כל האנשים כאן סביב השולחן הזה משוכנעים שאפשר לעשות הרבה מאוד דברים, אז אני חושב כדאי לעשות רשימה של נושאים, חלקם מעשיים, חלקם אולי תיאורטיים, שמביעים השקפות ולראות איפה השברים ואחר כך נחליט מה זה.

אלי רכס: מיקי, רק לצורך סקרנות, אתה מכיר בציבור הערבי בישראל כמיעוט לאומי?

מיכאל איתן: מה זה מיעוט לאומי? תגדיר לי עכשיו מיעוט לאומי. אני לא אמרתי דייר משנה בדירה. תפסיקו עם העניין של הדייר כי אתם מקלקלים את כל הגישה שלי. אני ציינתי את עניין הדיור, כי אתם מחפשים את ההבדל, מה זה מיעוט לאומי. האם ההגדרה מיעוט לאומי פותרת את כל הבעיות? אני אומר לכם שזה לא יפתור את הבעיות. כי אף אחד לא רוצה להיות מיעוט לאומי. כל אחד מעדיף להיות ברוב הלאומי, לא במיעוט הלאומי.

אלי רכס: השאלה היא האם לערביי ישראל יש זכויות אזרחים ומעבר לזה יש להם זכויות כקבוצה, כקולקטיב לאומי, והאם זכויות של ערביי ישראל כקולקטיב לאומי

מסכנות לטווח ארוך את מדינת ישראל כמדינה יהודית. זאת הרי הבעיה.

מיכאל איתן: אני חושב שהמסגרות וההתאגדויות וחופש ההתאגדות יכולים לתת לזה מענה, גם בלי שיש איזושהי חקיקה בהיבט הממסדי של המדינה, החוקי הקונסטיטוציוני. כלומר לא צריך להגיע למצב שיהיה כתוב בחוקה שמותר לערבים בישראל שרוצים ללכת בכל יום שישי אחרי המסגד לדבר על מורשת פלשתינ לפני מאה שנה, חמישים שנה ואולי גם על איזה שהם מאויים. יש חוק של חופש ההתאגדות ואנשים יכולים להתארגן בכל מיני פעילויות אז למה זה לא יכול להיפתר שם, אם במדינת ישראל כמדינה דמוקרטית אי אפשר לאסור בחוק את זה כל זמן שאין סכנה לקיומה של המדינה ואנשים.

אלה בלפר:

מיכאל איתן: למה מיעוט לאומי יהיה זכאי? למה יהיו זכאים ערביי ישראל יותר מאשר הפועלים הזרים שהפכו ונהיו אזרחים? יש כאן קבוצה של מאה אנשים מתאילנד, מה יהיה ההבדל?

מרדכי קרמניצר: אנחנו היינו אמורים לעשות כבר לפני שעה וחצי דיון על אוטונומיה, שלא הגענו אליו. אני לא רואה סיבה, שעכשיו נתחקר את מיכאל איתן דווקא על ההשקפות שלו בנושאים האלה, שהן חשובות כהשקפותיו של כל חבר. זה צריך להיות במסגרת דיון מסודר על נושא האוטונומיה.

אלה בלפר: השאלה שלנו, של אלי ושלי ושל סמי, היא איך אנחנו מציגים מסמך כזה בפני הציבור היהודי אם נניח שאנחנו מגיעים למסמך? לא שאלתי רק אותו, שאלתי גם את עאדל. זו הזדמנות חיובית.

מרדכי קרמניצר: נדמה לי שמשום שאנחנו נמצאים חצי שעה מסיום הישיבה שלנו היום אז כדאי להתכנס לקראת איזושהו סיכום של הישיבה היום ולדחות את הדיון על האוטונומיה לישיבה הבאה.

עלתה כל היום השאלה לאן אנחנו הולכים. לאן אנחנו הולכים זה לא משהו שמוכתב מלמעלה אלא לאן שהקבוצה תרצה ללכת. אני יכול להגיד בעניין הזה משהו שהוא לגמרי עמדה אישית, לגבי הנושא של האמנה. אין שום הכרח בהצמדות דווקא למונח אמנה. המינוס במונח אמנה זה שהוא באמת יוצר איזושהי תחושה של מחויבות כמעט היסטורית לגבי מי שמתבקש לחתום על זה, זה נשמע קצת פומפוזי, חגיגי מאוד, הצהרתי. יש גם יתרונות לחגיגויות והצהרתיות, למשל כמסמך למערכת החינוך או מבחינת האימפקט של המסמך. אם מסמך הוא אמנה והוא זוכה להתקבל כאמנה, אז ברור שיש לזה השלכות ומשמעויות.

כדי שמסמך יהיה אמנה וזה הרעיון שמאחרי אמנה, זה לא מספיק שהקבוצה הזאת כאן תכתוב אותו כהצעה לאמנה. כמובן שאנחנו לא יכולים לכתוב אמנה, אנחנו יכולים לכתוב הצעה לאמנה. אמנה זה תהליך שבו מתחבר מסמך והוא מוצע לציבורים הולכים ומתרחבים של אנשים בשני הציבורים, היהודים והערבים, כדי שהם יצטרפו לדבר הזה. אם הדבר הזה צובר מספיק מומנטום בציבוריות, אצל מנהיגי ציבור ואצל אנשים סתם, אז אתה יכול להגיד שהגעת לאמנה, שזה כמובן עניין משמעותי מאוד.

אני חושב ששיטת העבודה שלנו יכולה להיות הדרגתית, במובן הזה שאנחנו אומרים לעצמנו שהיעד הראשוני שלנו הוא להגיע למסמך שהוא לאו דווקא אמנה. אבל המסמך הזה לדעתי צריך להיות מאופיין בזה שהוא יודע מה הוא רוצה להשיג ולאיזה קהלים הוא הולך.

קודם כל צריכה להיות שאיפה שהמסמך הזה יהיה מסמך מוסכם. אני מסכים לגמרי עם סמי, שלכתוב מסמך שיבוא ויגיד התיישבה קבוצה של אנשים ודנה דיון לעומק בבעיות א' ב' ג' ד', בבעיה א' הייתה דעה א' ודעה ב' ודעה ג', זה יהיה תרגיל ריק.

מסמך שלגבי רובו המכריע לא תהיה הסכמה לא שווה את השעות שאנחנו מקדישים לעניין הזה. מעבר לזה אני רוצה להגיד שאני חושב שמסמך, כדי שיהיה לו אימפקט, הוא צריך להיות מסמך כזה, שאנחנו מעריכים שעם כל זה שיכולים להיות בו יסודות אוונגרדים, הוא עדיין צריך להיות מסמך כזה שחלקים גדולים בציבוריות הישראלית יהיו מוכנים לקבל אותו.

כי לכתוב מסמך שהאימפקט שלו יהיה בשוליים של החברה הישראלית, גם זה, אני חושב, תרגיל שלא שווה הרבה. לא שאין לו בכלל ערך, אבל הוא לא שווה הרבה. ולכן זה חוזר לעובדה שעם כל הרצון לעשות התקדמות, העיניים צריכות להיות נעוצות גם במציאות וצריך להביא בחשבון את הפרמטרים של המציאות שמדברים במסמך. הפער פה הוא באמת עצום. אני רוצה תיכף להגיד על זה משהו.

למה מיועד המסמך? הייתי אומר שיש לו שלוש תכליות. ברמה הכי כללית הוא צריך להיות מסמך לדיון ציבורי במסגרות שונות ולהשפיע על הדיון הציבורי בישראל בנושא הזה. ברמות יותר פרטניות יש לו שני יעדים: יעד אחד זה לגבי קובעי מדיניות לסוגיהם השונים, מסמך שמי שיעסוק בשאלה של יהודים וערבים בישראל לא יוכל להתעלם ממנו והדבר השני זה מערכת החינוך כיעד למסמך כזה. כך שאנחנו יודעים מיהם הקהלים שלנו. גם הצבא כחלק מהציבור בישראל.

לגבי השאלה של אופייה של המדינה. פה אני רוצה להשמיע דעה לגמרי אישית ואולי היא תישמע פרובוקטיבית באוזניים של החברים הערבים אז אני מתנצל. אני רוצה להגיד איך אני רואה את הדברים.

אני חושב שכדי שלמסמך כזה יהיה אפקט הוא צריך להיות מסמך בעל סיכוי להתקבל על לוחותיהם וליבותיהם של האנשים, כולל היהודים שחיים בחברה הזאת. אי אפשר יהיה לקדם באופן אמיתי את הנושא של השוויון בצעדים משמעותיים, כולל צעדים שכרוכים בהם הקצאת משאבים, העדפה מתקנת, הגברת הייצוגיות וכו', בהנחתות מלמעלה. אני לא מאמין שבישראל תהיה מנהיגות, שתוביל למהלכים כאלה בעצמה, ואי אפשר לעשות את זה אם הציבור היהודי לא יהיה מוכן ללכת על זה.

אם היום לוקחים את ההקלטה של הדיונים של היום ומשווקים אותה ובודקים את האימפקט שלה על אנשים בציבור היהודי, אז לדעתי חלקים גדולים בציבור היהודי היו אומרים לא לתת שום דבר לטובת קידום מעמדם של הערבים בישראל. אולי לתת פחות ממה שנותנים היום.

גם ככה אומרים את זה. בלי לשמוע אותנו.

עאדל מנאע:

ככל שהערבים ימשיכו להתבטא בדרך שאתה התבטאת, אז

סמי סמוחה:

יאמרו את זה עוד יותר.

מרדכי קרמניצר:

לכן יש פה דבר שצריך להביא אותו בחשבון. אני חושב שאלוף

אמר דבר מאוד חשוב, וגם מיכאל איתן אמר בתחילת דבריו, שאנחנו לא כותבים עכשיו את המסמך האולטימטיבי הסופי של הסדרת היחסים בין היהודים וערבים לעולם ועד במדינה הזאת, או שמה שאנחנו אומרים על אופייה של המדינה הוא משהו שצריך להיות שריר ועומד עד סוף הדורות. אני לא חושב שזו היומרה וזו המשימה, וצריך להביא בחשבון שמי שניגש לפרויקט הזה לא לוקח על עצמו מחויבות שהיא חסרת גבולות בזמן.

אני חושב שחלק מהדברים שמטרידים את הציבור היהודי לא עלו פה בדיונים אבל אני רוצה לשים אותם על השולחן. דברים שמטרידים את הציבור היהודי ביחס שלו כלפי הציבור הערבי, חוץ מזה שיש גזענות וכל מיני דברים, ואני חושב שיש. חלק מזה טבעי וחלק מזה פחות טבעי, אבל הדברים האלה קיימים. אבל חוץ מהאלמנטים האלה יש גם דברים נוספים שמטרידים את הציבור היהודי.

עאדל מנאע:

הוא רוצה להגיד לך ממה מאוימים בית"ר ירושלים.

מרדכי קרמניצר:

שצועקים מוות לערבים בכל הזדמנות חגיגת.

דרך התקשורת מקבלים כל יום רעל של אלימות, רעל של

יואל בן נון:

מאוימות. יש כמה רעלים שהם מקבלים באופן קבוע, כל מי שצופה בטלוויזיה. כל יום מנה.

אתה יכול להגיד באותה מידה ששום גזענות לא הייתה קיימת

דוד קרצ'מר:

אלמלא הייתה תחושה של מאוימות.

אני חושב שגם זה קיים וקיים גם האחר, האחד לא מוציא את

מרדכי קרמניצר:

השני.

אבל אני חושב שצריך להביא בחשבון את הדברים שמטרידים את הציבור היהודי, להתעלם מהם לא ישרת את המטרות שלנו. קודם כל זו השאלה של אופייה של המדינה, האם הערבים משלימים עם אופייה של ישראל כמדינה שהיא מדינת הלאום היהודית, שישראל היא מדינתו של העם היהודי. זו נקודה מאוד קריטית. אני חושב שיהיה קשה מאוד לקבל רצון טוב יהודי על בסיס מסמך שממנו עולה שהדבר הזה לא מקובל, פתוח, עקפו אותו, מרחו אותו, ובאופן אמיתי לא נקטו לגביו עמדה.

בהקשר זה, המסמך של מכון ון ליר לא מוצע כמשהו שהקבוצה הזאת אמורה לאמץ.

הדבר השני, אני חושב שחלק מהציבור היהודי כן מוטרד מבעיית השוויון בחובות. זה לא מספיק לומר שמשפטית הזכויות מגיעות גם בלי קשר לחובות. במציאות הסוציולוגית החברתית הנושא הזה הוא מטריד וצריך להביא אותו בחשבון גם אם אני מסכים שמבחינה מעשית בדיונים שלנו אפשר לשים אותו במקום האחרון. אבל אי אפשר יהיה לחמוק ממנו, כי הוא חלק מהדברים שמטרידים.

הדבר השלישי ופה יש לי קצת ויכוח עם חלק מהחברים כאן, בנושא ההזדהות עם המדינה. מה שאני רוצה לומר בהקשר הזה, הוא שזה ברור שאזרח הוא אזרח ויש לו את כל הזכויות, ואף אחד לא נכנס לו לבטן ובודק מה הוא חושב על המדינה ומהם רגשותיו כלפי המדינה, זה נכון.

אבל מדובר במיעוט לאומי מהסוג של המיעוט הערבי, על הרקע הגיאופוליטי שאנחנו נמצאים בו. וכאשר מדובר בתביעות שאני חושב שהן ראויות ומוצדקות, מהסוג של השתתפות בשלטון, כולל כל רמות השלטון, כולל הרמה של השתתפות בממשלה וכו', אתה לא יכול לבוא ולהגיד, שהאדם שאתה הולך לתת לו תיק בממשלה, הוא אדם שאתה מסתפק בזה שהוא מוכן לקיים את חוקי המדינה. לדעתי כל אחד מאתנו מצפה מאנשים שהם בדרגים של מנהיגות והכרעה, שתהיה להם הזדהות עם המדינה, שירצו בטובת המדינה, שירצו בשגשוגה, בפיתוחה, בטובתה. לכן רבותיי הסיסמה הזאת, שהנאמנות שלנו למדינה מתבטאת בזה שאנחנו מוכנים לכבד את החוקים, זה טוב לרמה מסוימת של מעמד אזרחי. זה לא מספיק טוב אם רוצים השתתפות מלאה, כולל ישיבה ליד ההגה שבו מקבלים את ההכרעות הלאומיות הגורליות. כאן צריך יותר מזה. אם לא אוהבים את המילה נאמנות אז זה לא נאמנות. אבל הזדהות עם המדינה, לרצות את טובת המדינה.

עאדל מנאע:

הזדהות עם המדינה הציונית היהודית זה עוד יותר גרוע לדעתי.

אני אזדהה עם המדינה שרוצה לנשל אותי מהקרקות שלי ולהעמיד אותי תמיד במצב של אזרח

סוג ב'?

מרדכי קרמניצר: הזדהות עם מדינה שנישלה אותך בעבר, אבל רוצה היום לשפר את מעמדך. הזדהות עם המדינה זה בשום פנים לא הזדהות עם מדיניות שלטונית. יש להבחין במדינה כמסגרת מדינית, כשהדבר העיקרי שמאפיין אותה זה בעצם החוקה שלה או מה שמהווה את החוקה.

יש לי ביקורת עצומה על כל מיני דברים שקורים במדינה, מדיניות של ממשלה או ממשלות שונות, זה לא מפריע לי להיות אדם שמזדהה עם המדינה. לכן הזדהות של מישהו עם המדינה אומרת שזה מישהו שרוצה שהמדינה הזאת תשגשג, תפרח, שיהיה לה טוב. שהוא מרגיש שהאינטרסים של המדינה בפיתוח, בקידום, בבלבול שלה, זה אינטרס שלו. יש לו מחויבות מהבחינה הזאת כלפי המדינה ורצון שהמדינה תתקדם.

סמי סמוחה: שני הדברים הראשונים נכונים. בדבר השלישי צריך להתייחס לנושא ביטחון המדינה. זה בהחלט קריטי, כי היהודים חושבים שהערבים לא נאמנים למדינה. בגלל ההקשר הפוליטי, בגלל הקשר של העם הפלשתיני וכן הלאה, הנאמנות שלהם היא בספק. לכן זו בעיה קשה מאוד בכל העמדות של שותפות. לא לחינם הם מטרה לגיטימית ממוסדת של השב"כ. צריך לשאול את השאלה, איך זה קורה אחרי חמישים שנה הם מטרה רשמית של השב"כ. זו הבעיה.

לגבי הזדהות ונאמנות, גם החרדים לא מזדהים והם לא נאמנים והם שותפים מעל ומעבר במשאבים וכן הלאה. זו הבעיה.

עאדל מנאע: אני היום כנראה הסמן הרדיקלי במחנה אחד, לא יודע אם ימני או שמאלי, זה כבר עניין של הגדרות ותלוי איפה אתה עומד. גם סמי ועכשיו גם מוטה ואחרים העלו פה כמה דרישות חדשות, שמאוד מחדדות את הדילמה של איך נמשיך ומה נעשה הלאה. אני חושב שבחלק מהדרישות האלה למעשה מנסים לעשות מהערבים פה משת"פים ולא שותפים. זו לפחות ההרגשה שלי.

נקודת המוצא שלי היא שאני רוצה שהאזרחים הערבים בישראל יהיו שותפים. זו הדרישה שחלק בציבור היהודי רואה אותה כאילו שהיא שוללת מהם את זכות ההגדרה העצמית. מה שהאזרחים הערבים בישראל רוצים וזה כולל אותי, הוא שהמדינה תהיה מדינת כל אזרחיה. אנחנו רוצים להיות שותפים שווים במדינה הזאת, לא כדי לפעול נגד המדינה, אנחנו לא רוצים פלשתינה ולא אומרים פלשתינה. להיפך, אני רוצה שהמדינה הזאת תהיה כמו כל מדינה מתוקנת בעולם. קיבלתי את המעמד של המיעוט שלי במדינה הזאת. לי יש זהות אחרת מאשר הזהות יהודית ציונית ולכן יש לי גם מעמד זהות שונה. אבל אני רוצה להיות שותף. אני לא מוכן לכך, שכמו שהתייחסו לערבים עד עכשיו, שערבי טוב זה ערבי משת"פ וערבי לא טוב זה ערבי גאה, מה שפחות או יותר ראסם אמר. כך הש.ב. מתייחס אלינו וכו'. הוא רוצה משת"פים, הוא לא רוצה שותפים. ממשיכים לבדוק אותי בנמל התעופה אחרת ממך, למרות שאין לזה שום הצדקה. אתה יוצר איום.

קריאת ביניים:
עאדל מנאע: אני לא איום בנמל התעופה, אני מצטער. אני לא חושב שבשום צורה שהיא כשאני עולה על המטוס אני יוצר איום יותר מכל אדם אחר. אבל זו תפיסה מתמשכת של סטריאוטיפים וגישה שהיא לא בריאה בכל מיני מקומות, כולל בשב"כ, לגבי הציבור הערבי. אני אומר שעד עכשיו גם הערבים בישראל לא העיזו להגיד דברים מסוימים משתי סיבות עיקריות: אחת שעד זמן לא רב הערבים בישראל לא לקחו ברצינות את האזרחות שלהם ואת המצב הקיים כמצב של קבע וזה השתנה ובוזה אני מסכים עם סמי. הם קיבלו את ההכרעה שהם במדינת ישראל ויהיה אשר יהיה הפתרון עם הפלשתינים, הם יחיו בתוך מדינת ישראל ולא בשום מקום אחר.

הדבר השני הוא שכתוצאה מזה הם רוצים להיות, כמו שאמרתי, שותפים בהסכמה למצב חדש ממה שהיה עד עכשיו ולא לקבל את המצב כמות שהוא, מצב שנוצר כתוצאה מכניעה ותבוסה ב-48 וב-67. הם רוצים לבנות משהו חדש לעתיד, שבו הם יהיו שווים ושותפים ולא אזרחים דרגה ב'.

אני לא יודע מה הבעיה עם התביעה הזאת לשוויון אמיתי ולכך שהמדינה תהיה מדינת כל אזרחיה, כאשר גם כשהיא תהיה מדינת כל אזרחיה, הרוב בפועל הוא אשר יקבע את אופייה של המדינה. אין פה סכנה שהמיעוט הערבי יקבע בסופו של דבר את האופי של המדינה, גם אם על פי כל מיני חוקים ועל פי כל מיני הגדרות היא תהיה מדינת כל אזרחיה, כי הרוב בסופו של דבר הוא שיקבע לעצמו. אבל באוטונומיה שלמשל סמי מציע, המיעוט הערבי יוכל לקבוע את הזהות שלו, את החינוך שלו ואת התרבות שלו וכו', כאשר הרוב, שהוא רוב יהודי, הוא למעשה יקבע את האופי של הרוב ושל המדינה.

לגבי הבעיה של ההזדהות עם המדינה. לדעתי מה שצריך לבקש מהערבים, זה קודם כל, כמובן, לקבל את מדינת ישראל ואת המצב הקיים, ואת זה כבר קיבלו לדעתי. אין היום כמעט בקרב הערבים בישראל אנשים כמו בשנות החמישים והשישים. המצב הזה עבר כבר מהמצאיות. אבל לבוא ולהגיד לערבי בישראל אתה צריך להזדהות עם המדינה כמו שהיא היום, כמדינה יהודית ציונית, עם המטרות שלה ועם הטוב הציבורי, שהוא טוב ציבורי יהודי ציוני ולא לכל

אזרחיה, לדעתי זאת תביעה מוגזמת. המקסימום שצריך לתבוע מהם, מעבר לעניין של חובה, הוא פשוט לציית לחוקים, לא לפגוע במדינה. זאת אומרת לא לעשות מעשה שהוא פוגע במדינה. שאת זה גם על פי חוק אסור כמובן לעשות את זה.

אבל איך אתה מתייחס להערה של מוטה לגבי מישהו שרוצה

דוד קרצ'מר:

לשבת בממשלה?

מי שרוצה לשרת בממשלה, כמו במקומות אחרים בעולם באמת

עאדל מנאע:

צריך להצהיר נאמנות, גם בכנסת וגם בממשלה.

אני מכיר יהודים שאומרים, אני עזבתי, לא רציתי בארה"ב להיכנס לתפקיד מסוים בגלל שלא רציתי להצהיר נאמנות לדגל האמריקאי ולעוד כל מיני דברים.

אני פשוט מבחין בין האדם שצריך לקבל תפקיד רשמי ואז באמת חלים עליו דברים מסוימים, שלא חלים על כלל האזרחים. אני לא צריך לחייב את כלל האזרחים, לא יהודים ולא ערבים להצהיר נאמנות וכו', כמו ששר או חבר כנסת חייב.

סמי סמוחה:

מהקואליציה?

כן. למה? זו תמיד הייתה עמדת.

עאדל מנאע:

להיות חבר בקואליציה זה לשאת באחריות קולקטיבית

סמי סמוחה:

לאופייה הציוני של המדינה.

צריך להבדיל בין שני הדברים.

עאדל מנאע:

בגלל האחריות הקולקטיבית הם רוצים לשמור על מעמד

מיכאל איתן:

הנוכחי.

אני פחות או יותר סיימתי. לשאלה האחרונה שסמי זרק. אני

עאדל מנאע:

בהחלט חושב לגבי מפלגות הערביות שרוצות להיות חלק בקואליציה, שזו קודם כל, כמובן, זכותם. אני גם חושב שזה חיובי, נורמטיבית, מבחינת האוכלוסייה הערבית בישראל. הם צריכים לנצל כל אפיק וכל מנגנון שיחזק את מעמדם וייתן להם שוויון- בכניסה לקואליציה, דרך הבחירות עצמן, או בכל מיני מנגנונים אחרים שמאפשרים להם לשפר את מעמדם ולהגיע לשוויון. הם לא יכולים לשבת בבית, לא לעשות כלום ולהגיד אנחנו רוצים שוויון, והשוויון יבוא מהשמים, כמו מאלוהים.

יש הבדל. גם כשאני הולך לבחירות זה לא אומר שאני מכיר באופייה היהודי-ציוני של המדינה. עוסאמה, אתה עכשיו אומר לי מה שאל-בל"ד היו אומרים פעם, שאם אתה הולך לבחירות לכנסת, אז אתה כבר מכיר באופייה היהודי הציוני של המדינה. לא בהכרח. הקומוניסטים שהולכים לבחירות לא אומרים שהם רוצים לשנות למשטר קומוניסטי. אבל בכל זאת אני משחק את המשחק הפוליטי הדמוקרטי כדי לשנות.

אם אני נגד משהו ואני רוצה לשנות אותו, אז אני אשנה אותו כשאני אשב בבית חבוק ידיים? יש שתי אפשרויות. או שאתה הולך באפיק דמוקרטי, מנסה לשנות דברים, להשפיע. יש אפשרות אחרת להילחם ולעשות מלחמת גרילה או משהו אחר.

יש אפשרות שלישית של האיסלם.

קריאת ביניים:

יש כל מיני אפשרויות, לא שתי אפשרויות.

עאדל מנאע:

האמת שאני לא חושב שכאן צריך לתת התניות. אתה בא ואתה

ראסם תמאיסי:

אומר שהציבור היהודי לא יקבל מסמך אם יהיו מוזכרים בו שלושת הדברים שצינית, שלא יקבל אותו דבר, בכדי ללכת לסימטריה, גם אם הציבור הערבי לא יקבל. לכן בכוונה אני העמדתי את הדבר הזה, כי אנחנו כאן בשאלות מסוימות צריכים לחפש מנגנונים מאפשרים. מנגנונים מאפשרים שהם בעצמם מייצרים לנו את התהליך. כי תהליך זה לא אקט, זה לא הצהרה. השאלה היא אם אנחנו צריכים לחפש את הנקודות שהן מחלוקת והן מייצרות את הדימויים או שאנחנו צריכים לחפש את המנגנונים המאפשרים ליצירת התהליך שבסופו של דבר מקיימים חברה שבה גם הערבים הם אזרחים. העובדה היא שאתם פשוט מסתכלים על היהודים כמוותרים, אבל גם הערבים מוותרים.

על מה?

מיכאל איתן:

אני רוצה להגיד לך שההרגשה של הערבים היא שהם מוותרים.

ראסם תמאיסי:

הויתור הזה משני הצדדים מאפשר לייצר מנגנונים של דו קיום או קיום במשותף. לדעתי כאן צריך לחשוב על מחיר הטעות. אם אנחנו הולכים לפי תסריט כרגיל. נמשיך לא לקיים, אז מה מחיר הטעות, לאן זה יוביל אותנו, לאיזה תהליכים? כאן אני חושב שאנחנו צריכים במסמך הזה לבנות עקרונות, שקודם כל מאפשרים יותר מנגנונים של חברה משותפת על פי חוק, והזהות וההזדהות, כל הדברים האלו הם בתחום התוצאה ולא כתנאי.

נוסף לזה, לדעתי צריך להדגיש, להגיד גם לציבור הערבי או לציבור היהודי, שיש מחיר טעות. אני אומר לכם דוגמא אחת מהמקרה הספציפי שלנו, בלוד. מצד אחד ראשי רשויות, ראש עיריית לוד לא רוצה לפתח את עיריית לוד, כי אם הוא מפתח את האוכלוסייה הערבית אז הרבה ערבים יגיעו ואז הדמות של לוד כעיר יהודית תיאבד.

מצד שני אם הוא לא מאפשר לערבים להתפתח אלא סוגר אותם, אז החזקים היהודים עוזבים,

אחוז הערבים גדל, הערבים ממשיכים לסבול ואז הופכים להיות בעיה. אני לא רוצה שבעיה ברמה הקטנה הזאת תהפוך לבעיה גם ברמה לאומית.

יצחק רייטר: גם היהודים וגם הערבים צריכים לוותר על נכסים ולהשלים עם משהו. דומני שיהודים וערבים צריכים להגיע להסכמה שבשני עניינים יש עדיפות ליהודים אחד זה חוק השבות והשני זה הסמלים, סמלי המדינה, שגם בהם אולי אפשר לעשות כמה שינויים כאלו ואחרים. אם יהודים וערבים יכולים להגיע להסכמה רחבה שאלה שני הנושאים שבהם יש עדיפות ליהודים, אבל בכל שאר העניינים יש שוויון, דומני שאז הערבים ירגישו שהם חלק מהטוב הציבורי המשותף וגם יהיה להם אינטרס להיות נאמנים למדינה, לדאוג לשגשוגה ולרווחתה וכך הלאה.

עוד הערה אחת לקראת המפגש הבא. אני חושב שהגענו לשלב כזה, שאולי כל אחד מאתנו יכול להעלות כמה שורות על הכתב. אתם תנחו אותנו להתייחס לשניים-שלושה נושאים שעלו כאן, להציע ולעשות סירקולציה של רעיונות לפני המפגש הבא, של כולם או של רוב המשתתפים ועם זה אני חושב שנוכל להתקדם לקראת נייר.

מרדכי קרמניצר: נקיים מפגש נוסף. אני שותף למחשבה שאנחנו בשלים לקראת התחלת עבודה מעשית.

המטרה של הפגישה הבאה אפילו לפני דיון בנושא האוטונומיה, זה לקחת את הנושאים השונים ולבקש מאנשים בצוותים קטנים של שני אנשים או אפילו אדם יחיד להכין איזשהו נייר, הצעה להתייחסות לנושא מסוים. אני חושב שכדאי לחלק עבודה ולהתחיל לעבוד.